

The Bottlenecks of Social Development among the Marginalized Residents (An Empirical Analysis of the Causal and Background Conditions Among Marginalized Residents in Pak-Dasht and Qiyam-Dasht: A Data-Based Study)

- Abozar Ghaseminejad** * | PhD of social welfare, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran
- Mohsen Shabestar** | PhD Candidate in urban planning, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran
- Aliasghar Esmailzadeh** | Assistant Professor of Social Pathology, Department of Alborz, Academic Center for Education, Culture and Research, Alborz, Iran

Abstract

In contemporary society, marginalization has emerged as a significant social issue, imposing formidable barriers to social development. Accordingly, this study aims to explore the causal and contextual factors contributing to the stagnation of social development among marginalized residents of Pakdasht and Qiyam-Dasht. The study population consists of individuals residing in the marginalized areas of Pakdasht and Qiyam-Dasht, who were purposively and theoretically sampled. In-depth individual interviews were conducted with 38 residents from these areas, with the criterion of theoretical saturation determining the termination of interviews. The data analysis followed the grounded theory method, employing the Straussian approach. The research findings reveal the causal conditions for the suspension of social development, including mutual irreversibility, transient and instrumental actions, weak self-concept, intergenerational perpetuation of poverty, and limited access to resources. Furthermore, the grounds contributing to the stagnation of social development manifest through categories such as divergent roles, gaps in social awareness, inadequate resource availability

* Corresponding Author: abozar.ghasemi2013@gmail.com

How to Cite: Ghaseminejad, A., Shabestar, M., Esmailzadeh, A. (2024). The Bottlenecks of Social Development among the Marginalized Residents (An Empirical Analysis of the Causal and Background Conditions Among Marginalized Residents in Pak-Dasht and Qiyam-Dasht: A Data-Based Study), *Journal of Urban and Regional Development Planning*, 8(27), 203 -247.

and reference groups, erosion of family boundaries, and institutional distrust. The outcomes illuminate that the mosaic structure of these regions has been shaped by ethnic conflicts and identity clashes. The dominance of ethnic pursuits, stemming from these conflicts and regressive ideologies, has hindered societal convergence. Furthermore, identity conflicts, exacerbated by profound inequalities, have impeded the adaptation of these ethnic groups to the modern world, particularly in the context of Tehran. Consequently, individuals in these areas tend to engage in transient and utilitarian actions, limiting the establishment of sustainable social interactions and impeding social development.

Keywords: Social Development, Marginalized People, Generational Succession of Poverty, Limited Charity, Ethnic and Identity Conflict.

1. Introduction

Currently, within the realm of development, new themes have emerged that underscore the significance of people and their social capabilities. The prominence and position of social development as one of the four dimensions of development (including social, economic, cultural, and political dimensions) becomes evident when studying the progress of development theory and initiatives. This evolution represents a shift from a primary focus on economic aspects to encompass cultural and social dimensions. The emphasis on quantitative measures has been superseded by the concept of "human development" and a greater consideration of its comprehension and implementation. Theoretical and empirical advancements substantiate that social development is a pivotal element of development, characterized by inherent requisites. To achieve this, it necessitates governmental policy-making and planning, which are integral to the overall pursuit of development. Equally vital is the extent to which the society and its citizens (particularly marginalized populations) comprehend, embrace, and incorporate these policies and programs into their daily lives. This study sets out to address this latter aspect, aiming to gain insights into the social development dynamics among the marginalized residents of Pakdasht and Qiyamdasht areas. Specifically, it seeks to explore how the experiences of marginalization have influenced their understanding of social development and shaped their social actions within their daily lives. Employing a qualitative, deep, and comprehensive approach, this study will examine the social development among marginalized individuals, shedding light on diverse dimensions through an exploration of their lived experiences.

2. Literature Review

Prior research has extensively examined social development across various dimensions, including women's participation (Allen, 1985; Boland, 1987; Glickens, 1979; Thomas and Sina, 2009), education (Bradshaw and Graham, 2007; Resnik, 1997), local communities (Daly and Winter, 1978; Velosky and Monroe, 2009), and others. Moreover, several studies have addressed the assessment of social development rankings within Hamedan province's cities (Zofari et al., 2009), the examination of social development indicators and rankings across the country's provinces (Firouzabadi et al., 2010), the

investigation into Iran's social development indicators and international position (Fazli et al., 2012), the exploration of human and social development indicators (Gay et al., 2017), the assessment of Iran's current social development status (Riahi, 2010), the examination of dimensions within social development theory (Jacobs and Cleveland, 2007), the identification of dimensions and components within the five development programs (Jaghtai et al., 2015), the analysis of social development in Tehran city (Asgharpour Masoleh et al., 2013), the adoption of a social development approach in poverty alleviation programs in Iran (Qanai-Rad, 2004), and the conceptualization and measurement of social development (Madani and Roshfekr, 2014), among others.

Furthermore, there have been studies conducted by foreign and domestic researchers that focus on the perspective of marginalized individuals themselves. For instance, studies such as Martin's exploration in 2000 in Lima, Tupac, Perlman's investigation in 2010 in Argentina and Rio de Janeiro, Safa's analysis in 1974 in Puerto Rico, San Juan, Oiro's examination in 1988 in Argentina, Ghanem's study in 1997 in Cairo, Sharma's research in 1991 in Sarga, India, Piran's work in 1373, Ismaili and Omidi's inquiry in 2011 in Islamabad, Parsapzoh's study in 1381 in Islamabad, and Pereghi et al.'s investigation in 1383 in Isfahan provide valuable insights into the phenomenon of marginalization. It should be noted that unlike the aforementioned studies that primarily focused on social development, these studies delved into the complexities of marginalization.

3. Methodology

This scholarly research study employed a qualitative approach, adopting a data-based strategy. The targeted population consisted of all adult citizens aged 18 and above residing in the marginalized regions of Pak-Dasht and Qiyam-Dasht, from which a sampling process was implemented. It is worth noting that, based on information provided by the municipality and governorate, these regions encompass eight districts within the city of Pakdasht, while being limited to a single district in Qiyam-Dasht. However, it is important to highlight that the selection of interview participants was not solely based on the criteria set forth by the municipality and governorate. This is because certain locations, despite exhibiting characteristics associated with marginalization in social, economic,

and physical terms, were not officially classified as such. Additionally, the researcher's understanding and identification of the extent of marginalization in specific cases differed from the mappings provided by official coordinates. To ensure a purposive and theoretical sampling, in-depth individual interviews were conducted with a total of 38 residents living in the aforementioned areas.

4. Results

This study delves into the bottlenecks of social development among marginalized communities, adopting an internal and micro-level perspective. The rapid growth of Pakdasht and Qiyam-Dasht has had profound impacts on the environmental and social dynamics of the region, manifesting in various forms. Particularly in Pakdasht, the presence of diverse ethnic groups contributes to the existence of distinct customs. However, due to the marginalized status of a significant portion of the population, these customs are not prominently observed. Consequently, a pervasive condition has emerged, characterized by income poverty, as well as social and cultural impoverishment. This predicament engenders insurmountable contradictions when confronted with the prevailing inequalities within the metropolis of Tehran. Daily life revolves primarily around livelihood pursuits and aspiring to attain essential societal values such as adequate housing, good health, and quality education. Unfortunately, these circumstances often undermine individuals' ability to engage in purposeful actions aimed at fostering a renewed sense of community and belonging within their place of residence. Moreover, the actions taken in this context are chiefly driven by individual rationality and economic cost-benefit considerations. Consequently, the social dimension is inadvertently sidelined, despite its pivotal role in shaping social development and the potential to establish new foundations for personal identity based on collective accomplishments.

تنگناهای توسعه اجتماعی در بین حاشیه‌نشینان (مطالعه داده‌بنیاد شرایط علی و زمینه‌ای در بین حاشیه‌نشینان پاکدشت و قیام‌دشت)

ابوذر قاسمی نژاد ^{ID} * دکترای رفاه اجتماعی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران

محسن شبستر ^{ID} دانشجوی دکتری شهرسازی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران

علی اصغر اسماعیل‌زاده ^{ID} استادیار آسیب‌های اجتماعی جهاد دانشگاهی، البرز، ایران

چکیده

امروزه حاشیه‌نشینی به یکی از مهم‌ترین مسائل اجتماعی و موانع توسعه اجتماعی تبدیل شده است. این مطالعه باهدف بررسی شرایط علی و زمینه‌ای تعلق توسعه اجتماعی در بین حاشیه‌نشینان پاکدشت و قیام‌دشت انجام گرفته است. جامعه مورد مطالعه کلیه ساکنان مناطق حاشیه‌نشین پاکدشت و قیام‌دشت هستند که به شیوه نمونه‌گیری هدفمند و نظری انتخاب شدند. به این اعتبار، با ۳۸ نفر از ساکنان این مناطق مصاحبه عمیق فردی به عمل آمد. توقف مصاحبه بر اساس معیار اشباع نظری و تحلیل داده‌ها به روش داده‌بنیاد و بر اساس رویکرد اشتروسی انجام گرفته است. یافته‌ها نشان می‌دهد که شرایط علی تعلق توسعه اجتماعی عبارت‌اند از: برگشت‌ناپذیری متقابل، کنش‌های موقتی و ابزاری، خودپنداره ضعیف، تسلسل نسلی فقر و خیر محدود. زمینه‌های تعلق توسعه اجتماعی نیز خود را قالب مقولاتی همچون نقش‌های ناهمگرا، شکاف در آگاهی اجتماعی، بی‌سامانی مرزهای خانوادگی و بی‌اعتمادی نهادی نشان داده است. تضادهای قومیتی باعث برتری‌جویی‌های قومی و در نتیجه عدم‌همگرایی شده است. در تعارض‌های هویتی نیز به دلیل نابرابری‌های عمده، قدرت انطباق‌پذیری این اقوام ساکن با جهان مدرن (در اینجا تهران) را دشوار کرده است. لذا، این افراد در این مناطق به کنش‌های موقتی و ابزاری گرایش پیدا کرده و نمی‌توانند تعاملات اجتماع پایداری ایجاد کنند در نتیجه توسعه اجتماعی تحقق نمی‌یابد.

کلیدواژه‌ها: توسعه اجتماعی، حاشیه‌نشینان، تسلسل نسلی فقر، خیر محدود، تضاد قومی و هویتی.

* نویسنده مسئول: abozar.ghasemi2013@gmail.com

مقدمه

امروزه در بعد اجتماعی توسعه، به دلیل ابتدا بر مردم و ظرفیت‌های اجتماعی تازه‌ای به مباحث توسعه داده است. اهمیت و جایگاه توسعه اجتماعی به‌عنوان یکی از ابعاد چهارگانه توسعه (اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و سیاسی)، زمانی آشکار می‌شود که روند تحولات ایجادشده در نظریه‌پردازی و اقدامات توسعه را مرور کنیم. این تحول در بیان کلی حرکت از ابعاد اقتصادی به سوی ابعاد فرهنگی و اجتماعی توسعه بوده است. استیلای ابعاد کمی با تحولاتی که به خود دیده است، امروزه با «توسعه انسان» و توجه به درک و کنش‌های آن جایگزین شده است. در واقع، تحولات نظری و تجربی نشان می‌دهد که توسعه اجتماعی با الزامات درون‌زای آن عنصر حیاتی توسعه به حساب می‌آید. تحقق این امر از یک جهت، مستلزم سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی است که از سوی دولت‌ها صورت می‌گیرد. این یک بخش و قسمی از توسعه است. بخش مهم‌تر آن این است که بدنه جامعه و شهروندان (در اینجا حاشیه‌نشینان) تا چه اندازه این سیاست‌ها و برنامه‌ها را درک کرده و می‌پذیرند و با آن زندگی می‌کنند. هدف این مطالعه پرداختن به این سوئیته دوم است. تلاشی در جهت شناخت توسعه اجتماعی در بین حاشیه‌نشینان مناطق پاکدشت و قیام‌دشت؛ به سخن دیگر، هدف بررسی چگونگی دلالت‌های کنش‌های اجتماعی حاشیه‌نشینان در زندگی روزمره در نسبت با توسعه اجتماعی است و اینکه تجربه حاشیه‌نشینی چگونه در ایجاد این فهم نقش-آفرین بوده است. لذا، با رویکردی کیفی، عمیق و ژرف‌نگر به بررسی توسعه اجتماعی در بین حاشیه‌نشینان می‌پردازیم و با شناخت وجوه گوناگون تجربه زیسته آن‌ها جوانب مختلف آن را نیز کشف کنیم.

بیان مسئله

تحلیل برنامه‌های توسعه در ایران (مؤمنی و امینی‌میلانی، ۱۳۹۰) نشان می‌دهد که سیاست‌گذاری توسعه در ایران شدیداً معطوف به اهداف حداقلی گردیده و سیاست از بالا به پایین و غیرمشارکتی بودن برنامه‌ریزی در ایران باعث شده است که شرکای اجتماعی دولت در برنامه‌های توسعه هیچ نقشی نداشته باشند و از پتانسیل اصلی جامعه در پیشبرد

اهداف توسعه اجتماعی پایدار، یعنی خود مردم به کلی غفلت صورت بگیرد. هرچند مؤلفه‌های توسعه در برنامه‌های توسعه ایران دیده می‌شود، اما با توجه به عدم درک عمیق سازوکارهای اجتماعی که رشد و توسعه را در جامعه به جریان انداخته و آن را در جهت پیشرفت نگاه می‌دارد و نیز با وجود وقت و انرژی زیادی که صرف تهیه برنامه‌های پنج‌ساله توسعه می‌شود، این برنامه‌ها در عمل کارایی چندانی نداشته باشند. وضعیت گروه‌های هدف در برنامه‌های توسعه بعد از انقلاب اسلامی نیز نشان می‌دهد که اگرچه اقشار مختلف از جمله، اقشار کم‌درآمد و مستضعف، کارگران، زنان، جوانان، کودکان و سالمندان در برنامه‌های توسعه به خوبی گنجانده شده‌اند، اما به دلیل ماهیت متمرکز و اقتصادی برنامه‌ها، «گرایش به توسعه منطقه‌ای و تأکید بر رویکرد نیازهای اساسی» (مؤمنی و میلانی، ۱۳۹۰) و توسعه اقتصادی مسلط بوده و ادراکات، ذهنیات و نظام معنایی این گروه‌ها مورد توجه و تأکید قرار نگرفته است و توسعه را به مثابه «اجبار به پیشرفت» و امری «نخبه‌گرایانه» مبدل ساخته است.

یکی از این گروه‌های که در برنامه‌های توسعه چندان مورد توجه قرار نگرفته‌اند، حاشیه‌نشینان هستند. گسترش «حاشیه‌نشینی»^۱ نیز نشان می‌دهد که برنامه‌های توسعه به خوبی متمرکز نبوده‌اند. از آنجا که افراد حاشیه‌نشین به دلیل توزیع ناعادلانه منابع، درآمد پایین، ساختار نابرابر قدرت و یا بلایای طبیعی از زندگی خوب و باکیفیت محروم شده‌اند، فرایند فقرزدایی و ادغام اجتماعی به مثابه بازیگران اثربخش توسعه ظاهر نشده‌اند. حاشیه‌نشینی علی‌رغم وجود فضای ناسالم و شکل‌گیری زاغه‌ها که وجه بیرونی آن است، حاشیه‌نشینی دارای وجه درونی نیز است. وجه درونی حاشیه‌نشینی با نظام فرهنگی/اجتماعی و نیز موقعیت روانی افراد مرتبط است که همان فهم و معنایی است که انسان حاشیه‌نشین از زیست‌جهان خویش دارد. این قضیه به دلیل فقدان کیفیت زندگی مطلوب، منجر به ایجاد الگوهای رفتاری، زوال زیست‌پذیری محیط انسانی، ایجاد فرهنگ بزه‌کاری، نگرش کوتاه‌مدت به آینده، کاهش تعلق اجتماعی و مشارکت‌های برانگیخته، زوال اعتماد و مسئولیت‌پذیری و درنهایت، کمرنگ شدن سلامت و رفاه اجتماعی (عینی و

ذهنی) آن‌ها شده و به تعبیر مک‌الروی و همکاران^۱ (۲۰۰۷) «سرمایه‌انسان»^۲ (یعنی منابع اجتماعی و ظرفیت درونی توسعه و رشد حاشیه‌نشینان) را با زوال روبرو ساخته است، زیرا روابط و کنش‌های اجتماعی خرد و کلان آن‌ها به دلیل عدم ارتباط با معیارهای رسمی و اثباتی ناسالم‌اند و سیاست‌های رسمی از یک سو و کنش‌های اجتماعی حاشیه‌نشینان از سوی دیگر که باید در یک چرخه مداوم همدیگر را تقویت سازند، باهم منطبق نیستند و از این رو، کارآمد عمل می‌کنند.

این روند، کیفیت زندگی، رفاه و توسعه اجتماعی این مناطق را مختل ساخته و منجر به ائتلاف منابع و افزایش هزینه‌های اجتماعی می‌شود. به این اعتبار، تجربه زیسته و قواعد بازی زندگی حاشیه‌ای، نظام معنایی و انگاره‌های خاصی در خصوص توسعه (در ابعاد اجتماعی آن، از جمله اعتماد اجتماعی، مشارکت اجتماعی، امنیت اجتماعی، عدالت اجتماعی، برابری اجتماعی و سلامت اجتماعی) دارد.

از جمله مناطق حاشیه‌نشین پاکدشت و قیام‌دشت هستند. این مناطق در سال‌های اخیر بیشترین میزان حاشیه‌نشینی را تجربه کرده‌اند. در این مناطق، به دلیل مهاجرت‌های گسترده شاهد اجتماع تکه‌پاره، موزاییکی، با تنوع هویتی و قومیتی شدید از یک سو و فضای فیزیکی ناموزون با کالبد ناامن و کمبود زیرساخت‌های از سوی دیگر روبرو هستیم. وجود کارخانجات و شبه کارخانه‌ها یکی از مهم‌ترین بسترهای است که موجب تراکم جمعیت در پاکدشت و قیام‌دشت شده است. مسکن و ساخت‌وسازهای دوگانه در بافت اصلی شهر و حاشیه‌ها ریخت و تیپولوژی منحرفی به ساختار کالبدی شهر بخشیده است. در کنار کارخانجات و شبه کارخانه‌های اطراف شهر که منجر به جذب تعدادی از کارگران و افراد جویای کار شده‌اند، شاهد شکل‌گیری اقتصادسیاسی غیررسمی دست‌فروشی هستیم که در کنار موقعیت ارتباطی این دو شهر (به‌ویژه پاکدشت)، وضعیت دوگانه جذب-دفع اقتصادی و گرایش-اجتناب روانی عمیقی برای ساکنان ایجاد کرده‌اند. در این وضعیت اکتونیتی تضادگونه بین امر سیاسی-اقتصادی و امر اجتماعی وجود دارد که در آن امر

1. McElroy et al,

2. human investment

سیاسی - اقتصادی با استفاده از قدرت نهادی و اقتصادی خویش، امر اجتماعی را به‌عنوان زائد، حاشیه‌نشین، مصرف‌گرا و حتی بزه‌کار کنار زده و با برچسب مناطق «اسکان غیرقانونی» یا «غیررسمی» هژمونی و گفتمان خود را بر آن تحمیل می‌کند. این روابط نابرابر، باعث شده است که زیست جهان اجتماعی که متراکم از تعاملات و روابط خرد و کلان بین عامل‌های اجتماعی است، تحت سلطه روابط پول و قدرت قرار بگیرد و ماهیت خود را از دست بدهند. در نتیجه، طبقه فرودست و یا به تعبیر ما حاشیه‌نشینان، چاره‌ای جز تن دادن به این وضعیت مفلوک و سترون را ندارند. این طبقه به‌علت نداشتن قدرت چانه‌زنی، قادر به تغییر روابط نابرابر نیست و در احیاء خود به‌مثابه یک طبقه برای خود ناتوان است.

در عرصه فرهنگی و اجتماعی نیز تحرک و فعالیت‌ها به دلیل مهاجرت‌های بی‌رویه بالا است، اما لزوماً مثبت نیستند. این مهاجرت‌ها خود را به‌صورت تقابل دوتایی بومی - غیربومی بروز داده است. بومی‌های یا به تعبیری پاکدشتی‌ها که از قدیم‌الایام در این مکان‌ها سکنی دارند، عمدتاً در هسته اصلی شهر و مشاغل رسمی فعالیت دارند و از نظر پایگاه اجتماعی در رده بالاتری هستند (البته بومی‌های حاشیه‌نشین نیز دیده می‌شود). به‌کارگیری غیربومی‌ها در مشاغل یدی و کارگری (از جمله مناطق فرون‌آباد و قوهه) و نیز نگاه فرودستی به آن‌ها از یک سو و نسبت‌دادن وضعیت نامطلوب منطقه به آن‌ها همواره یکی از منابع بالقوه تضاد و ناهمگرایی بوده است. از آنجایی که در این تضاد همه مهاجران از اقوام مختلف غیربومی تلقی شده، در یک روند ناموزون علاوه بر اینکه ترکیب جمعیتی را برهم زده، همواره منجر به بروز درگیری‌های متعددی شده است. برآیند مستقیم این تضاد، شکل‌گیری بدبینی نسبت به وضعیت موجود و عدم همدلی در راستای تعامل اجتماعی مثبت در کنش‌های اجتماعی محله‌ای است.

تا قبل از ورود بی‌رویه مهاجران به این شهرها، عمدتاً ساکنان از سه قوم پازوکی، بوربور و کرایچه بودند؛ اما، امروزه شهر پاکدشت را «هندوستان ایران» می‌نامند، زیرا ساختار قومی متنوع و پراکندگی فرهنگی وضعیت چندفرهنگ‌گرایی خاصی به آن بخشیده است. وجود اقوامی نظیر، ترک‌ها، لرها، خراسانی‌ها، کردها و اقوامی از مناطق

مرکزی و شرقی ایرانی مانند زابلی‌ها و سبزه‌واری‌ها ایران تضادهای قومیتی را دوچندان ساخته است. طوایف و اقوام مختلف در این منطقه تحت ترکیب واحدی قرار گرفته‌اند و با اینکه در بررسی هر یک از این طوایف با فرهنگ، زبان و اعتقادات خاص روبرو می‌شویم، اما نوعی «خود» و «دیگری» ایجاد شده است. تضاد بین ترک‌ها و لرها، بین کردها و خراسانی‌ها، بین افغانی‌ها و سایر اقوام ایرانی و غیره، همواره منبع تضاد و واگرایی اجتماعی بوده است. نسبت دادن مسائل و آسیب‌های اجتماعی مختلف به دیگری و «خود» را مبرا دانستن، علاوه بر اینکه از حیث امنیت اجتماعی تهدیدهای جدی ایجاد کرده، مشارکت‌ها و تعلق محله‌ای را کمرنگ کرده است. در مواردی که در یک محله خاص یکدستی قومی بیشتر است (برای مثال، محله استاد شهریار) خود ساکنان به صورت دسته دسته و گروه‌های مختلف درآمده و به نوعی شاهد «احیای قبیله‌گرایی» هستیم. با احیای قبیله‌گرایی، نوعی حصار ایمنی برای گروه‌ها شکل گرفته که سرمایه اجتماعی درون‌گروهی بالایی دارند، اما این سرمایه در خدمت منافع خودی است نه مای اجتماعی.

این امر باعث شده است که فضای اجتماعی در این مناطق مملو از احساس‌ها، تصورات، نگرش‌ها و ارزش‌های متعارضی شود که هر کدام متضمن انگاره‌های از کنش اجتماعی هستند که لاجرم همپوشان و در خدمت توسعه در بعد اجتماعی آن نیستند. تصورات افراد حاشیه‌نشین با پیشینه‌های فرهنگی و قومی خاص فهم آن‌ها را از نمادهای مکانی پیرامون خود نیز متفاوت کرده است. برای مثال، در برابر نشانه واحدی همچون حاشیه‌نشینی صورت‌های متفاوتی از فهم و کنش دریافت می‌شود که بسترها و زمینه‌های لازم به منظور ایجاد شبکه‌های از کنشگران به منظور غلبه بر وضعیت حاشیه‌بودگی را ناکام گذارده است. تضادهای قومیتی به دلیل فهم‌های متفاوتی که از زندگی حاشیه‌نشینی ایجاد کرده است، مطالبات اجتماعی را بسیار ناهمگون ساخته است. این امر افزون بر اینکه «انطباق‌پذیری» را کاهش داده است، نمی‌گذارد افراد بر مبنای مفاهیمی همچون خیر عمومی یا منافع جمعی هدایت و تشویق به فعالیت شوند. بدین ترتیب، زمانی که کنش‌های اجتماعی حاشیه‌نشینان به دلایلی از جمله «محدودیت رابطه‌ای» ناشی از زندگی حاشیه‌نشینی فرایند اجتماعی‌بودن توسعه را تسهیل نکند، این افراد فعالانه در جریان تعیین اولویت‌ها،

سیاست‌گذاری، تخصیص منابع و اجرای برنامه‌ها قرار نگرفته و شرایط زیسته آن‌ها امکان سهم‌بری آن‌ها و نیز ادراکاتشان از توسعه اجتماعی را ناقص گذاشته است. به این اعتبار، هدف اصلی پژوهش حاضر این است که با رویکرد کیفی و استراتژی داده‌بنیاد به شناسایی تنگناهای تحقق‌نیافتگی توسعه اجتماعی در بین حاشیه‌نشینان پاکدشت و قیام‌دشت پردازد.

سؤالات پژوهش

۱. پدیده محوری تحقق‌نیافتگی توسعه اجتماعی در بین حاشیه‌نشینان چیست؟
۲. شرایط علی تحقق‌نیافتگی توسعه اجتماعی در بین حاشیه‌نشینان کدام‌اند؟
۳. بسترهای (زمینه‌ها) تحقق‌نیافتگی توسعه اجتماعی در بین حاشیه‌نشینان کدام‌اند؟

پیشینه تحقیق

مطالعات پیشین در مورد توسعه اجتماعی بر ابعاد مختلفی از جمله: زنان و مشارکت (آلن^۱، ۱۹۸۵؛ بول‌اند^۲، ۱۹۸۷؛ گلیکن^۳، ۱۹۷۹؛ توماس و سینا^۴، ۲۰۰۹)، آموزش (برادشاو و گراهام^۵، ۲۰۰۷؛ ریسنیک، ۱۹۹۷)، اجتماع محلی (دالی و وینتر^۶، ۱۹۷۸؛ ولوسکی و مونرو^۷، ۲۰۰۹) و غیره تاکید داشته‌اند. افزون بر این، رتبه‌بندی توسعه اجتماعی شهرستان‌های استان همدان (ظفری و همکاران، ۱۳۸۹)؛ مطالعه شاخص‌ها و رتبه توسعه اجتماعی در استان‌های کشور (فیروزآبادی و همکاران، ۱۳۸۹)؛ توسعه اجتماعی، شاخص‌ها و جایگاه ایران در جهان (فاضلی و همکاران، ۱۳۹۲)؛ بررسی شاخص‌های انسانی و اجتماعی توسعه (گای و همکاران، ۱۳۷۷)؛ وضعیت فعلی جامعه ایران با نظر به شاخص‌های توسعه اجتماعی (ریاحی، ۱۳۸۰)؛ ابعاد نظریه توسعه اجتماعی (جاکبز و کلوند، ۱۳۸۷)؛ ابعاد و مؤلفه‌های توسعه اجتماعی در برنامه‌های پنج‌گانه توسعه (جغتائی و

-
1. Allen
 2. Boland
 3. Glicken
 4. Thomas & Sinha
 5. Bradshaw & Graham
 6. Daley & Winter
 7. Vlosky & Monroe

همکاران، ۱۳۹۵)؛ توسعه اجتماعی در شهر تهران (اصغری‌پور ماسوله و همکاران، ۱۳۹۳)؛ رویکرد توسعه اجتماعی به برنامه‌های فقرزدایی در ایران (قانع‌راد، ۱۳۸۴)؛ توسعه اجتماعی: مفهوم‌شناسی و سنجش (مدنی و روشفکر، ۱۳۹۴) و غیره از این دست مطالعات هستند.

برخی محققان خارجی و داخلی به بررسی حاشیه‌نشینی از درون (خود حاشیه‌نشینان) پرداخته‌اند. برای مثال، مطالعهٔ مارتن، ۲۰۰۰ (لیما، توپاک)؛ پرلمن، ۲۰۱۰ (آرژانتین، ریودوژانیرو)؛ صفا، ۱۹۷۴ (پوئر توریکو، سان هوان)؛ اوپرو، ۱۹۸۸ (آرژانتین)؛ غنم، ۱۹۹۷ (قاهره)؛ شارما، ۱۹۹۱ (سارگا، هند)؛ پیران (۱۳۷۳)؛ اسماعیلی و امیدی، ۱۳۹۱ (اسلام‌آباد)؛ پارسا‌پژوه، ۱۳۸۱ (اسلام‌آباد)؛ عریضی و همکاران، ۱۳۸۳ (اصفهان) از جمله این مطالعات هستند. نکتهٔ اینکه، این دست مطالعات برخلاف مطالعات فوق که صرفاً توسعهٔ اجتماعی را مورد مذاقه قرار داده‌اند، به بررسی حاشیه‌نشینی پرداخته‌اند؛ اما، همانگونه که اشاره شد، مطالعه‌ای وجود ندارد که به بررسی شرایط علی و زمینه‌های تعلیق توسعهٔ اجتماعی در بین گروه‌های اجتماعی به‌طور عام و حاشیه‌نشینان به معنای اخص، پرداخته باشد. این نکتهٔ نوآورانه‌ای است که این مطالعه به آن می‌پردازد. به این اعتبار، در ادامه مطالعاتی را مورد بررسی قرار می‌دهیم که در بین پژوهشگران داخلی و خارجی در خصوص توسعهٔ اجتماعی و یا سایر مؤلفه‌های توسعه اجتماعی (مثلاً مشارکت یا اعتماد) با حاشیه‌نشینی انجام گرفته است.

وصالی و قاسمی‌نژاد (۱۳۹۸) در مطالعه «حاشیه‌نشینی و توسعه اجتماعی» به بررسی شرایط مداخله‌گر، راهبردها و پیامدهای پرداختند. یافته‌های این مطالعه نشان می‌دهد که شرایط مداخله‌گر سستی منزلت اجتماعی، ذهنیت توسعه دولت‌محور، خشونت و نگاه حذفی و مسئولیت‌پذیری و تعلق اجتماعی پایین هستند. راهبردها نیز خودحاشیه‌سازی، حداکثرسازی منافع و زوال عاملیت‌گرایی هستند. پیامدهای موجود نیز خود را به شکل گسست اجتماعی/روانی و مرکزیت اقتصادی در زندگی اجتماعی نشان داده‌اند. نقدی و زارع (۱۳۹۲) در مطالعه نگرش‌ها و رفتارهای اجتماعی- فرهنگی افراد حاشیه‌نشین نشان می‌دهند که بین باورهای فرهنگی زنان و تمایل به مشارکت اجتماعی آن‌ها و محل

سکونتشان رابطه معناداری وجود دارد. رجبی‌گیلان و همکاران (۱۳۹۳) در مطالعه خود نشان می‌دهند که کیفیت زندگی مرتبط با سلامت اجتماعی زنان ساکن در محلات حاشیه‌نشین شهر کرمانشاه در سطح مطلوبی قرار ندارد و متغیرهای همچون احساس امنیت، مشارکت و اعتماد آن‌ها در سطح پایینی قرار دارد. تاج‌بخش (۱۳۹۲) به بررسی «میزان سرمایه اجتماعی بین حاشیه‌نشینان شهر ایلام» پرداخته است. یافته‌های این تحقیق نشان می‌دهد که بیشترین میانگین میزان سرمایه اجتماعی مربوط به شاخص مشارکت اجتماعی ($M=33.62$) و کمترین مقدار آن مربوط به شاخص اعتماد اجتماعی و روابط اجتماعی به ترتیب با مقادیر ($M=18.78$) و ($M=18.39$) است. به‌زعم محقق، در تبیین این یافته‌ها می‌توان چنین استدلال کرد که در اجتماعات حاشیه‌نشین، همبستگی در بین افراد از نوع سنتی بوده و مشارکت افراد در سطح محلی و کوچک مقیاس باقی می‌ماند. مطالعه دیگری توسط شفیعا (۱۳۸۹) به‌منظور بررسی «رابطه ظرفیت اجتماعی ساکنان سکونت‌گاه‌های غیررسمی با توسعه پایدار محله‌ای» انجام گرفته است. این مطالعه نشان می‌دهد بخش‌های از محله که مشارکت‌پذیری ساکنین آن بالاتر است، شاخص‌های زیست‌پذیری محیطی بهتری دارند. این یافته تأیید می‌کند که مفهوم ذهنی استعداد دانشی به پایداری محیطی عینی تبدیل شده است. پس، مکانیزم‌های استفاده از این استعداد در بخش‌هایی از محله وجود دارد و داشتن استعداد مشارکتی می‌تواند زمینه خوبی برای مشارکت عینی ایجاد کند.

افزون بر این، کانوال زهرا و همکاران^۱ (۲۰۱۷) در مطالعه خود به بررسی «حاشیه‌نشینی و طرد اجتماعی در پنجاب پاکستان؛ تهدید پایداری شهری» پرداخته‌اند. این تحقیق نشان می‌دهد که حاشیه‌نشینی با طرد افراد از مسیر توسعه، ادغام اجتماعی آن‌ها را کاهش داده و در نتیجه توسعه اجتماعی آن‌ها را تضعیف می‌کند. دهال و همکاران^۲ (۲۰۱۴) در مطالعه خود در منطقه آناپورای نپال نشان می‌دهند که گروه‌های حاشیه‌ای مختلف از جمله زنان (که ۵۸ درصد افراد نمونه این مطالعه هستند)، به دلیل فقدان مشارکت اجتماعی در

1. Kanwal Zahra, Ather Ashraf, Tasneem Zafar, Bilal Mohammad Yaseend

2. Dahal, Smriti, Sanjay K. Nepal, Michael A. Schuett

نهادهای محلی، سلامت اجتماعی و توانمندی کمتری دارند و در نتیجه بر روند تصمیمات برنامه‌های توسعه و تأمین اجتماعی مؤثر نبودند.

در خصوص تحقیقات پیشین باید گفت که این مطالعات عمدتاً رویکرد کمی و ساختاری دارند و کمتر به توسعه اجتماعی از درون پرداخته‌اند. افزون بر آن در یافته‌های خود با نوعی سوگیری مکانی روبرو شده‌اند، گویی حاشیه‌نشینی به صورت ذاتی با فقر اجتماعی و اقتصادی همراه است. در نهایت می‌توان، این مطالعات را در سه دسته قرار داد: در تحقیقات سطح اول، محققان عمدتاً بر مشخصات «رفاهی - خدماتی» توسعه اجتماعی و حاشیه‌نشینی توجه کرده‌اند. در تحقیقات سطح دوم، عمدتاً نگاه «آسیب‌شناختی» بر مطالعات حاکم است. تمرکز این مطالعات بر این است که حاشیه‌نشینی روابط افراد را مختل و منجر به خشونت و طرد افراد می‌شود. تحقیقات سطح سوم اندک هستند. این مطالعات که مورد نظر ما در پژوهش حاضر می‌باشند، زمینه‌های اجتماعی درونی تعمیق و یا تعدیل حاشیه‌نشینی را مورد کاوش قرار می‌دهند. در این مطالعات، محیط‌های همچون محل کار، محل سکونت، روابط پدربزرگان، مذهب و ... مورد بررسی قرار می‌گیرند. در اینجا، تأکید بر این است که مختصات اجتماعی این محیط‌ها چگونه می‌توانند احتمال تعمیق توسعه اجتماعی و فرار از حاشیه‌بودگی را افزایش دهند و یا برعکس منجر به فروکاست توسعه اجتماعی و تعمیق حاشیه‌بودگی شوند. این احتمال می‌تواند به وسیله عواملی مانند محل اقامت، تراکم جمعیت، سطح بالای بیکاری و وجود مبادله اجتماعی در محله و غیره تحت تأثیر قرار بگیرد. در این سطح، فهم واقعیت‌های دیگری مانند، ساختار فرهنگی، اقتصادی، تربیتی و اجتماعی را نیز دربر می‌گیرند که در حمایت از نابرابری‌های اجتماعی یا اقتصادی در بین گروه‌ها سهیم هستند. در چنین مطالعاتی ساختارهای اقتصادی، سیاسی، فرهنگی و اجتماعی جامعه حاشیه‌نشین به عنوان عناصر مرتبط با استمرار حاشیه‌نشینی و فهم ناقص از توسعه اجتماعی مهم تلقی می‌شوند.

چارچوب مفهومی

باتوجه به حساسیت‌های نظری، در این مطالعه از مبانی متفاوتی استفاده شده است. دسته اول

بر مفاهیم اجتماع‌محور و ظرفیت‌نهادی (گرین و سگنستام)، دسته دوم بر سکونتگاه‌های غیررسمی (پیران) و دسته سوم بر اقتصاد فضا (لوفور و هاروی) تأکید دارند. این رویکردها با تأکید بر مفاهیمی همچون، «مشارکت اجتماعی، منابع جمعی محلی، منابع دانش، منابع ارتباطی و توانایی برای بسیج کردن» حاوی دلالت‌های مفهومی بالای برای پژوهش حاضر هستند. در ادامه به صورت اجمالی به این رهیافت‌ها پرداخته شده است.

اولین رهیافت، رویکرد «توسعه اجتماع‌محور» است. این رهیافت «به‌مثابه یک فرایند و به‌عنوان ابزاری در ارتقای مشارکت و حکمروایی مردم‌سالارانه در زمینه‌های مختلف اقتصادی-اجتماعی به کار گرفته می‌شود. توسعه اجتماع‌محور را می‌توان به‌مثابه فرایندی محسوب کرد که به‌موجب آن گروه‌های اجتماع محلی قادر به کنترل تصمیمات و تخصیص منابع از بالا جهت توسعه خود می‌شوند. به‌زعم گرین و هاینس^۱ توسعه اجتماع‌محور عبارت است از تلاش آگاهانه برای تولید دارایی‌هایی که منجر به افزایش ظرفیت در اجتماعات محلی برای ارتقای کیفیت زندگی‌شان می‌شود (محمدی و روستا، ۱۳۸۷: ۹۳). محور اصلی این رویکرد در توسعه اجتماعی بر **مشارکت** افراد در فرایندهایی است که بر زندگی آن‌ها مؤثر است. در این میان، هدف توسعه تقویت و مقتدر کردن افراد است که این هدف از طریق مشارکت فعال آن‌ها از طریق کیله مراحل توسعه حاصل می‌شود. رویکرد دیگر مورد استفاده، رویکرد «ظرفیت‌نهادی» است. به‌زعم سگنستام و همکاران^۲ (۲۰۰۲) این مفهوم اغلب به‌صورت گسترده به توانمندسازی، سرمایه اجتماعی و توانمند کردن، محیط زیست و همچنین فرهنگ، ارزش‌ها و روابط فرهنگی اشاره می‌کند که بر زندگی تأثیرمی‌گذارند. ظرفیت‌نهادی می‌تواند بر اساس سه عنصر یعنی، منابع دانش، منابع ارتباطی و توانایی برای بسیج کردن درک شود. منابع دانش محلی (تجربه علمی مردم و دانش بومی آن‌ها) و همچنین دانش ارائه‌شده به‌وسیله سایر ذینفعان، همچون گروه‌های حرفه‌ای، افراد به اصطلاح متخصص و سازمان‌ها است. از نظر هیلی^۳، دانش محتوای اجتماعی دارد؛ بنابراین، منابع ارتباطی اشاره به توسعه شبکه‌هایی دارد که ایجاد

-
1. Green & Haines
 2. Segnestam, Persson, Nilsson, Arvidsson & Ijjasz,
 3. Healey

شناخت، اعتماد و مهارت‌های ارتباط لازم و کافی را برای ذینفعان مختلف جهت ابراز نظرات و عقاید تسهیل می‌کند توسعه چنین شبکه‌هایی ضمن تقویت سرمایه اجتماعی و افزایش اعتماد در روابط اجتماعی و فردی، باعث افزایش جریان دانش و اطلاعات بین ذینفعان و افزایش دسترسی به سرمایه هوشمند شده و به بسیج منابع اجتماعی، اقتصادی و سیاسی برای رسیدن به اهداف مجموعه ذینفعان کمک کند (هیلی، ۱۹۹۸: ۱۵۳۷-۱۵۴۲).

پیران (۱۳۸۷) بر عمل فقر در اسکان‌نایابی و اسکان‌غیررسمی تاکید دارد. وی اجتماعات اسکانی غیررسمی را به اجتماعات امید و یاس تقسیم کرده و راه‌حل بدون جایگزین لایه‌های متوسط به پایین طبقه متوسط و پایین شهری است. اجتماعات اسکان غیررسمی امید به سوی بهسازی و رسمی‌شدن روان‌اندو اجتماعات غیررسمی یاس با در اختیارداشتن اطلاق اجاره‌ای و خانه اجاره‌ای کوچک، فقیرترین خانوارها را از خیابان‌های نجات می‌دهند. قریب به اتفاق حالات اسکان‌نایابی ناشی از فقر است. علاوه بر فقر خانوارهای نیز وجود دارند که به دلیل جایگاه منزلت اجتماعی و حیثیت قد به یافتن سرپناه نبوده و به اسکان‌نایابی دچار می‌شوند. افزون بر این، پیران (۱۳۷۴) با تاکید بر مسائل برنامه‌ریزی شهرس در کشورهای جهان سوم، وابستگی دیرپای آن‌ها به سرمایه‌داری جهانی، مهاجرت بی‌رویه و رشد غیرمنطقی مناطق شهری را در گسترش حاشیه‌نشینی مهم می‌داند. در این وضعیت تمرکز شدید ماکروسفال شهری سبب تشدید مشکلات شهری از جمله سرپناه و معضل مسکن می‌گردد و از آنجا که نعم مادی و خدادادی بر اساس قشریندی و سلسله‌مراتب اجتماعی توزیع می‌شود، گروهی با نداشتن سرپناه روبرو می‌شوند (پیران، ۱۳۶۶: ۴۶).

هانری لوفور^۱ استدلال می‌کند، مبارزه اصلی در شهر سرمایه‌داری، مبارزه دائمی در جهت رهاسازی زندگی روزمره از تحت انقیاد سرمایه‌داری و سپس دسترسی به مدیریت فضای از طریق مردم و در به منظور تحقق اهداف آن‌ها است (اسمیت^۲، ۲۰۰۸) و فرایندها و جریان‌های برآمده از نظم سیستمی، بارزترین ویژگی فضا به‌ویژه فضای شهری است

1. Henri Lefebvre

2. Schmid

(الدن^۱، ۲۰۰۴). ادعای لوفور این است فضای اجتماعی شهر، یک تولید اجتماعی است (لوفور، ۱۹۹۱: ۲۶). واقعیت اجتماعی محصول این فضای تولیدشده‌ای است که خود هستی‌ای فی‌نفسه ندارد، بلکه تولید می‌شود و با تفکیک فضاها، اجتماعی و فیزیکی، نقش فرهنگ و شیوه زندگی را در این مفهوم بسیار پررنگ کرده و از همین زاویه شهر به‌عنوان یک فضا در ابعاد مختلف مورد واکاوی و تحلیل است. شهر دیگر فضایی برای سکونت نیست، بلکه بازتابی از جامعه و روابط اجتماعی است که روی زمین به تصویر کشیده شده است. بر اساس این نوع خوانش است که لوفور از سیاسی‌بودن فضا و سیاست فضایی سخن به میان می‌آورد. در واقع، به تعبیری لوفوری، سیاست فضایی وجود دارد، چراکه فضا سیاسی است. کم و کیف بازنمایی فضا اثراتی بر چگونگی استفاده از آن دارد و توانش‌های معارضه بر سر سلطه و کنترل بازنمایی‌های فضا، همان توانش‌های معارضه‌جویی بین طبقات و اقشار متفاوت طبقاتی است. این تعارض‌ها بر سر فضا، خود به نوعی نمایان‌گر معانی و ارزش‌های متضاد است و در میانه این بحث‌ها است که «مالکیت فضا» و «حق به شهر»، مناقشه‌انگیز می‌گردد، زیرا اقتصاد سیاسی فضا نیز مبتنی بر ایده کمیابی و منازعه است و نمودیافتگی عینی و مشخص آن در سلسله‌مراتب اجتماعی بازنمایی، خود را نشان می‌دهد و قدرت به‌میانجی آن به نمایش درمی‌آید. لذا، بیش از هر دوران دیگری، مبارزه فضایی محرز و الزامی خواهد بود (بیننده و همکاران، ۱۳۹۹: ۳۱).

دیوید هاروی^۲ نیز که از نظریه‌پردازان و شارحان رویکرد اقتصاد سیاسی فضا می‌باشد در ابتدای کتاب شهری‌شدن سرمایه به‌صورت واضحی می‌گوید تفسیر ما از فرایند شهری‌شدن در چهارچوب سرمایه‌داری بر «مدار انباشت» و «مبارزه طبقاتی» می‌چرخد. وی بیان می‌دارد که مفهومی که از فرایند شهری‌شدن تحت نظام سرمایه‌داری ارائه می‌شود حاصل ملاحظه ارتباط آن با نظریه انباشت است. فرایند شهری جدای از تمامی چیزهای دیگر، به خلق زیرساخت‌های فیزیکی مادی برای تولید، گردش، مبادله و مصرف دلالت دارد؛ بنابراین نقطه نخست مجموعه‌ای از ارزش‌های مصرف در خدمت تولید ارزش و

1. Elden

2. Harvey

ارزش اضافی قرار می‌گیرد (برهانی و همکاران، ۱۳۹۶: ۹۲). هاروی به بررسی رابطه عدالت اجتماعی و فضای طراحی شهری و سیاست‌های شهری شدن می‌پردازد. بخش فضایی، همچون فرایندهای به‌هم‌پیوسته اقتصادی، اجتماعی و سیاسی در شکل‌دهی و دگرگون کردن کلان‌شهر مشارکت دارد (بیننده و همکاران، ۱۳۹۹: ۳۲). او بر بی‌عدالتی اجتماعی تأکید می‌کند که فرایندهای فضایی را تولید نموده و بر توزیع درآمد تأثیر می‌گذارد؛ دسترسی به بازار کار، منابع و خدمات اجتماعی، امکان موانع اجتماعی و روانی و مجاورت به‌مثابه اثرات نزدیک‌بودن به برخی چیزها که مردم به‌طور مستقیم و بدون واسطه از آن بهره نمی‌گیرند. هر دو می‌توانند هزینه‌هایی در پی داشته و بر وضعیت درآمد خانوار مؤثر باشند. آن‌ها می‌توانند به‌خوبی در بسترهای فضایی بیرونیت اثرات منفی یا هزینه‌ها (به‌عنوان مثال، یک فرودگاه با اثرات سروصدا و آلودگی، همچنین با اثرات مثبت بر بازار کار) که موقعیتشان عمیقاً تحت تأثیر تصمیم‌های سیاسی قرار می‌گیرد، مکان‌یابی و مستقر شوند؛ بنابراین، هاروی بر آن است که شهر در نهایت حاصل نوعی نابرابری در توزیع درآمدها است که وی آن را در نظریه معروف مازاد اقتصادی تعریف می‌کند. مازاد اقتصادی هاروی همان‌گونه که خود می‌گوید انطباقی تقریباً کامل با مفهوم مارکسی ارزش‌افزوده دارد. با این تفاوت که هاروی در این مازاد نه‌فقط موتوری برای شکل‌گیری شهرها، بلکه همچنین انگیزه و عاملی برای افزایش نابرابری‌ها و در نتیجه تنش در آن‌ها می‌بیند. در نتیجه، هاروی بر آن است که شهرها در سیر تحول خود گرایشی ناگزیر به سوی ایجاد خشونت و تعارض درون خود دارند. این تعارض در آن‌واحد هم به دلیل نابرابری میان اقشار اجتماعی به وجود می‌آید و هم به دلیل نابرابری میان مناطق مختلف زیستی در اثر توسعه و توزیع نابرابر ثروت در آن‌ها. به عقیده هاروی راه چاره تنها در ایجاد عدالت اجتماعی در شهرها از طریق تبیین و اجرای برنامه‌های توسعه‌ای و توزیع عقلانی و منطقی ثروت است (همان: ۳۳).

روش تحقیق

این مطالعه پژوهشی «کیفی» و بر اساس استراتژی «داده‌مبنا» انجام گرفته است. جامعه

مورد مطالعه، کلیه شهروندان بالای ۱۸ سال ساکن در مناطق حاشیه‌نشین پاکدشت و قیام‌دشت می‌باشند که روند نمونه‌گیری در بین آنها انجام گرفت. این مناطق بر طبق منابع شهرداری و استانداری، برای شهر پاکدشت هشت نقطه می‌باشند؛ اما، برای قیام‌دشت یک نقطه می‌باشد. لازم به اشاره است که مصاحبه‌های انجام گرفته صرفاً بر اساس معیارهای شهرداری و استانداری انجام نگرفت، زیرا برخی نقاط با وجود اینکه ویژگی‌های حاشیه‌نشینی (از نظر اجتماعی، اقتصادی و کالبدی) را دارند، اما حاشیه محسوب نشده‌اند. دیگر اینکه وسعت حاشیه‌نشینی بر اساس مختصات رسمی با آنچه محقق فهم و شناسایی کرد، در مواردی متفاوت بود.

نمونه‌گیری به صورت «هدفمند و نظری» انجام گرفت. بر این اساس، با ۳۸ نفر از ساکنان مناطق مورد مطالعه «مصاحبه عمیق فردی» انجام گرفت. در انتخاب افراد سعی بر این بود که اولاً، طیفی از افراد مختلف در نمونه حضور داشته باشند که اصل «تنوع» رعایت شود. ثانیاً، موافقت با مصاحبه داشته باشند و نسبت به مسائل پیرامون خود فهم و درک داشته باشند که در اصطلاح به آنها «موافق در مشارکت» گفته می‌شود. ثالثاً با توجه به ویژگی اکتشافی و هدفمند بودن مصاحبه‌ها، انتخاب افراد یکی پس از دیگری و به دنبال مسائل شکل گرفته در جریان تحقیق ادامه یابد. این دسته از مشارکت‌کنندگان نیز بر اساس معیار متناسب با «فهم نظری موضوع»، انتخاب شدند که همان نمونه‌گیری نظری است. رابعاً، این گروه از مشارکت‌کنندگان افرادی هستند که اطلاعات به نسبت بیشتری نسبت به سایرین داشتند و افراد آنها را مورد اعتمادتر می‌شناختند که اصل «کلیدی بودن» را فراهم ساختند. افزون بر این، معیار زمان سکونت در محل زندگی نیز رعایت شد. افرادی که سال‌های بیشتری در محل سکونت زندگی می‌کردند، مورد مصاحبه قرار گرفتند، زیرا آشنایی بیشتری به منطقه زندگی خود داشتند. تعداد مصاحبه‌ها نیز تا جایی ادامه یافت که اطمینان لازم جهت دستیابی به کدهایی جهت تأیید یا رد ایده‌های شکل گرفته در جریان تحقیق حاصل شد.

توقف مصاحبه‌ها بر اساس معیار «اشباع نظری» بود. به این معنا که مکرراً داده‌های مشابه حاصل می‌شود که از حیث تجربی می‌تواند اطمینان حاصل کرد که به کفایت و

سیری رسیده‌ایم. در این مطالعه نیز زمانی که دیگر هیچ داده خاصی از مصاحبه‌ها حاصل نشد که به‌واسطه آن بتوانیم ارزش و دامنه «مقولات» خود را توسعه و تعمیق ببخشیم، روند گردآوری داده‌ها را متوقف کردیم. همان‌گونه که اشاره شد، تحلیل داده‌ها بر اساس استراتژی داده‌بنیاد انجام گرفته است.

به این اعتبار، بر اساس نظریه داده‌مبنا، در سه مرحله کدگذاری (بازگرینی و محوری) و تحلیل داده‌ها انجام شد. ابتدا، سطر به سطر عبارات موجود در متن خام، مطالعه و به آن‌ها کد داده شد. از مجموع کدها، مفاهیم پایه استخراج شد. مفاهیم بر اساس ارتباط با موضوعات مشابه طبقه‌بندی شدند که به این کار «طبقه‌سازی» یا «تم‌سازی» نیز گفته می‌شود. در ادامه، توصیف طبقه‌ها با توجه به خصوصیات آن‌ها صورت گرفت. سپس، مقوله محوری انتخاب شد و مقوله‌های اصلی در یک رابطه مدل‌واره با شرایط علی و زمینه‌ای مورد مطالعه قرار گرفتند. روند انتخاب مقوله اصلی به‌طور منظم و سیستماتیک آن با سایر مقوله‌ها، اعتباربخشیدن به روابط و پرکردن جاهای خالی با مقولاتی که نیاز به اصلاح و گسترش دارند، در مرحله نهایی انجام گرفت.

جدول ۱. محل، زمان و تعداد مصاحبه‌ها

محل مصاحبه	تعداد مصاحبه‌ها	زمان مصاحبه
حصارامیر - کبودگنبد - استادشهریار	به ترتیب مناطق ۳-۴-۴-۴-۵	به ترتیب نفرات ۳۸-۴۱-۴۲-۴۵-۴۱ - ۳۹-۴۰-۳۸-۳۶-۴۸-۴۲-
فرون‌آباد - کرمانیه - قلعه‌نو - مسکن مهر	۳-۳-۳-۵	۳۹-۳۸-۴۰-۴۴-۳۶-۴۰-۴۳-۴۶-۵۰-۳۵-
زینیه - جیتو - قیام‌دشت		۳۶-۴۲-۴۰-۴۱-۳۸-۴۴-۴۱-۳۳-۴۵-۴۱-۴۵-
		۴۰-۳۹-۵۱-۴۱-۴۱-۴۰

به‌منظور اعتبار داده‌ها از بازبینی توسط مصاحبه‌شوندگان، استنادپذیری، انتقال‌پذیری و بازبینی توسط دیگران (متخصصان روش) استفاده شده است. درنهایت، جهت تأمین ملاحظات اخلاقی، از ذکر نام و نام خانوادگی افراد و نیز در مواردی که افراد به ضبط گفته‌های خود رضایت نداشتند از این کار خودداری کردیم. در ضمن، ارائه مشخصات زمینه‌ای آن‌ها را بر اساس یک جدول از قبل طراحی شده به خود آن‌ها موکول شد که

بدون نظارت محقق آن را تکمیل کنند.

یافته‌های تحقیق

یافته‌های توصیفی

ابتدا به ارائه توصیفات دموگرافیک یا جمعیت‌شناختی افراد مورد مطالعه پرداخته‌ایم. در ادامه نیز، یافته‌های تفسیری در شرایط علی و زمینه‌های تعلیق توسعه اجتماعی تشریح شده است. از این رو، به اجمال به بررسی سن، جنس، تحصیلات، تعداد اعضای خانواده، محل مصاحبه‌ها، اشتغال، قومیت و تأهل مشارکت‌کنندگان اشاره شده است.

سن: دامنه سنی پاسخگویان بین ۱۸ تا ۷۱ سال است. می‌توان آن‌ها را در پنج طبقه دسته‌بندی کرد. دسته اول ۱۱-۲۹ ساله، دوم ۳۰-۳۹ سال، سوم ۴۰-۴۹ سال، چهارم ۵۰-۵۹ سال، ۶۰-۷۱ سال هستند. بیشترین مشارکت‌کنندگان، جوان و در سن فعالیت اجتماعی و اقتصادی هستند. جنس: از بین مشارکت‌کنندگان ۱۲ نفر زن و بقیه مرد هستند که تعداد آن‌ها ۲۶ نفر می‌باشند. تحصیلات: از نظر سطح تحصیلات وضعیت مشارکت‌کنندگان بدین صورت است: سه نفر لیسانس، هفت نفر دیپلم و شش نفر دیگر فوق دیپلم هستند. بقیه زیر فوق دیپلم هستند. تأهل: در بین مشارکت‌کنندگان بیست و یک نفر متأهل هستند و بقیه یا مجرد ازدواج نکرده (یازده نفر) هستند یا اینکه به دلیل طلاق به صورت مجردی (پنج نفر) زندگی می‌کنند. تعداد اعضای خانواده: تعداد اعضای خانواده مشارکت‌کنندگان تقریباً بالا است. دامنه آن بین ۴ تا ۸ نفر است. شغل: مهم‌ترین مشخصه وضعیت شغلی این مناطق، اشتغال غیررسمی است که به صورت دستفروشی و نگهداری در شرکت‌ها و فعالیت در بازار آزاد خود را نشان می‌دهد.

یافته‌های تفسیری

پدیده محوری

پدیده محوری «تعلیق وجودی» است. حاشیه‌نشینان به سهولت نمی‌توانند از فرهنگ موجود خود جدا شود و در ادغام به فرهنگ جدید نیز ناکام هستند؛ بنابراین وجود و هستی‌شان در

تعلیق و جداافتادگی قرار داد. انسان حاشیه‌نشین در این مطالعه بین دو فرهنگ گرفتار شده است. در این ساختار، حاشیه‌نشینان می‌خواهند در ساخت اصلی ادغام شوند، اما نمی‌توانند. حتی در مواردی می‌خواهند از فرهنگ جدیدی که در آن قرار دارند، فراتر روند، اما بازهم به دلیل عدم سرمایه اقتصادی و فرهنگی قادر به چنین عملی نیستند. به سخن دیگر، راه سومی هم ندارند. در این حالت، حاشیه‌نشینان بهترین گزینه را در «تسلیم‌شدگی» می‌یابد که انفعال محض است که خود را به صورت اضطراب، طرد و محرومیت اجتماعی نشان داده است. پیامد این وضعیت، انسداد در «فراروی» و تحرک اجتماعی است. در این وضعیت کوشش حاشیه‌نشینان در پیدا کردن یک راه سوم که فرض می‌شود راه غلبه بر تنش‌های وضعیت موجود است، ناکام مانده است. خشونت اجتماعی، خانواده‌های نامنسجم، سلامت اجتماعی پایین و سایر مقولات این مطالعه، انسداد و طرد اجتماعی عمیقی ایجاد کرده که حاشیه‌نشینان دروازه‌های ارزش‌های اجتماعی و رفاهی را به روی خویش بسته می‌بیند، حمایت اجتماعی (مثلاً حمایت‌های خانوادگی به مثابه یک منبع اجتماعی غیررسمی یا وجود دیگران مهم و اثرگذاری در اطراف خود) و کیفیت برخوردار از آن را دور از دسترس می‌بیند، از هویت و عاملیت قدرتمندی نیز برخوردار نیست. از این رو، خود را در یک فضای اجتماعی معلق، بسته و با خیر محدود می‌بیند.

در ادامه به تحلیل شرایط علی و زمینه‌های تعلیق توسعه اجتماعی در بین حاشیه‌نشینان مناطق مورد مطالعه پرداخته شده است. همان‌گونه که در ادامه ذکر شده است، برای شرایط علی ۲۶ مفهوم استخراج و در قالب ۵ مقوله اصلی (برگشت‌ناپذیری متقابل، کنش‌های موقتی ابزاری، خودپنداره اجتماعی ضعیف، تسلسل نسلی فقر، خیر محدود) تجمیع و دسته‌بندی شدند. بسترها یا زمینه‌ها در قالب ۲۹ مفهوم اولیه دسته‌بندی شد. در ادامه، با طبقه‌بندی آن‌ها در ۵ مقوله اصلی (بی‌نقش‌های ناهمگرا، شکاف در آگاهی اجتماعی، ضعف منابع و گروه‌های مرجع، بی‌سامانی مرزهای خانوادگی، بی‌اعتمادی نهادی) مورد تحلیل قرار گرفتند.

شرایط علی

شرایط علی نقش تعیین‌کنندگی در شکل‌گیری پدیده محوری دارند و از این حیث خود را بر زندگی حاشیه‌نشینان تحمیل کرده‌اند.

برگشت‌ناپذیری متقابل

یکی از مواردی که در برگشت‌ناپذیری و شکل‌نگرفتن روابط متقابل مبتنی بر مبادله متقابل در مناطق مورد نقش بسزایی دارد، جابجایی سکونتگاهی، یعنی نقل مکان‌های پیاپی ساکنان حاشیه‌نشین است. عامل دیگر به مهاجرت‌های پی‌درپی برمی‌گردد. این امر نظام همسایگی را از هم گسیخته است. شکل‌گیری بده‌وبستان متقابل پایدار منوط به پایداری علقه‌ها، پیوندهای همسایگی و خویشاوندی است که مدت‌زمان سکونت در یک محیط اجتماعی مهم‌ترین سازوکار شکل‌دهی به آن است. بی‌نظمی فیزیکی و بی‌نظمی روابط اجتماعی، رابطه متقابلی با عدم تمرکز طولانی و جابجایی مکانی در روابط همسایگی این مناطق دارند.

اینکه ما بریم و به در و همسایه سر بزیم و سلام و علیک داشته باشیم خیلی خوبه. کسی بدش نیاد؛ اما اینجا خیلی از خونه‌ها اجاره است و یکی میاد به سال هست تا بیای آشنا بشی رفته. خیلی‌ها هم تمایلی به دادوستد ندارند چون اعتماد اون چنانی نیست. تو رو به چیزی بده به یکی، کسی قدر نمیدونه. تازه به فرض هم دادی، به کی دادی، قدر میدونه؟ فردا خودت گیر بیفتی کمک میکنه؟ کسی که امروز هست و فردا میره جای دیگه همیشه بهش دل بست (مشارکت‌کننده شماره ۳۲).

نتیجه این وضعیت بی‌اعتمادی در مشارکت و بی‌ارزش‌پنداشتن بده‌وبستان در مناطق مورد مطالعه از جمله قوه، کبودگنبد و حصارامیر است. این وضعیت کارایی جمعی این مناطق را متزلزل و آن‌ها را در هدف‌یابی و ایجاد رفتارهای جمعی در موقعیت انفعال قرار داده است. از این رو، بی‌ثباتی مسکونی و در کنار ناهمگونی همسایگی برای بسیاری از محله‌ها نامطلوب بوده و مانع شکل‌گیری شبکه‌های اجتماعی می‌شوند. این روند در نقاط

حاشیه‌نشینان از جمله زینبیه از شدت بیشتری دارد، زیرا این نقطه در مرکز بافت اصلی شهر قرار گرفته و اطراف آن منطقه حاشیه‌نشین نیست. از این رو، از نظر افراد در بافتی که خاص زندگی آن‌ها است محدود شده و در نتیجه کنش‌های آن‌ها برای ایجاد یک زندگی مبتنی بر توسعه اجتماعی کمیت و کیفیت چندانی ندارد. مشارکت‌کننده شماره ۳۶ اظهار می‌کند:

اینجا واقعاً محدودیم و با اینکه در مرکز شهریم اما نمیتونی با کسی تعامل داشته باشی. همسایه‌ها که همو نمیشناسن و بقیه هم به هم اعتمادی ندرن که مثلاً تو چیزی بدی و یا چیزی بگیری.

کنش‌های موقتی و ابزاری

کنش‌های موقتی و ابزاری به معنای ایجاد تعاملات ناپایدار و بر اساس هزینه و فایده است. لذا، افراد سعی دارند که زود و سریع به تبادل و کنشگری پردازند. این کنش‌ها در برخی مناطق از جمله فرون‌آباد و جیتو از سیالیت بیشتری برخوردار است. چون ناهمگنی در افراد در این مناطق بالاست، لذا افراد بر اساس نیاز (عمدتاً اقتصادی) سعی دارند با بقیه تعامل کنند. افزون بر این، در برخی مناطق از جمله قیام‌دشت (مثل محله انقلاب)، شاهد ازدیاد خرید و فروش مواد مخدر هستیم، در نتیجه افراد نمی‌توانند به دیگران اعتماد عمیقی داشته باشند که بر اساس آن روابط خود را طولانی‌مدت و بر اساس رویه‌های ارزش‌مدار و عقلانی تعریف کنند؛ بنابراین، کنش‌ها موقتی و ابزاری است.

وقتی که ادمای اطرافت آشکارا کارهای خلاف انجام میدن و مبینی که همیشه زیاد اعتماد کرد، پس بهتره که خیلی درگیر نشی و وارد زندگیت نشند. بر اساس نیاز و خیلی محدود تعامل می‌کنی که فقط کارت راه بیفته. همین (مشارکت‌کننده شماره ۲۸).

کمبود منابع اجتماعی و سرمایه اقتصادی و فرهنگی پایین این مناطق، شرایط را برای طرد غیرارادی افراد مهیا کرده است. این طرد غیرارادی در مناطقی از جمله مسکن مهر و کرمانیه از عمیق‌تری برخوردار است. وجود منازل کوچک مقیاس در کنار قومیت‌های متفاوت و متعارض، پراکندگی زیادی ایجاد کرده و اساساً امکان کنش‌های پایدار را غیرممکن

ساخته است. از آنجایی که این افراد عمدتاً کارگرانی (ایرانی) هستند که در کارخانه‌ها مشغول به کار هستند و یا به صورت روزمزد در مزارع اطراف به کشاورزی مشغول هستند (افغانی‌ها)، بنابراین هیچ دلیلی برای روابط طولانی مدت با دیگران نمی‌بینند.

من الآن دو ساله در اینجا [مسکن مهر] اما حتی دو نفر رو نمی‌شناسم. همه اینطوری هستن، به جز اونهایی که قوم و فامیل هستن و چندتا خانواده با هم هستند (مشارکت کننده شماره ۲۵).

خودپنداره ضعیف

«خودپنداره» به مجموعه احساسات، تفکرات، نگرش‌ها و پنداشته‌های حاشیه‌نشینان مورد مطالعه نسبت به خود گفته می‌شود. این خودپنداره از این حیث مهم است که بر ادراک و فهم آن‌ها از خود و به‌ویژه جهان پیرامون تأثیر بسزایی برجای گذاشته است. خودپنداره قوی و مثبت فرد را در تعریف موقعیت و تأثیرگذاری بر آن فعال و مسئولیت‌پذیر می‌کند. در اینجا، مراد خودپنداره‌ای است که در سطح اجتماعی و فرهنگی شکل زندگی حاشیه‌نشینان شکل گرفته است. در اینجا، چون کیفیت زندگی و محیط‌زیست افراد پایین است، لذا فکر می‌کنند که آن‌ها افرادی فاقد ارزش هستند. از این رو، محرومیت و طرد ناشی از محیط زندگی آن‌ها از نظر ذهنی آن‌ها را در دچار استیصال و ناتوانی کرده است. در مناطقی همچون استادشهریار، قوه و یا کبودگنبد که میزان و کمیت مسائل اجتماعی بالا است و افراد در مساکنی زندگی می‌کنند که فاقد سند است و این امر از نظر هویتی آن‌ها را دچار بی‌ثباتی کرده این خودپنداره منفی عمیق‌تر است. نداشتن تفکر استراتژیک به منظور برون‌رفت از وضعیت موجود، به دلیل خودپنداره ضعیف و استیصال همه‌جایی، نقش بسزایی در تعمیق وضعیت حاشیه‌ای افراد مورد مطالعه داشته است. یکی از مشارکت کنندگان (شماره ۱۸) روایت می‌کند:

راستش کسی ما رو نمی‌بیند و ما گرفتاریم. حس خوبی ندارم و از اینکه در این وضعیت ناراحتم. فقر و ناداری در کنار نداشتن ارزش و جایگاه اجتماعی همه رو به راه‌های خلاف کشونده که شاید از این طریق بتونن خودشون رو بالا بکشن.

افزون بر این، در مناطقی همچون جیتو و فرون‌آباد که مهاجران افغانی و پاکستانی بیشتر است، افراد طرد اجتماعی بالایی را تجربه می‌کنند. این طرد و محرومیت اجازه نمی‌دهد که همچون حاشیه‌نشینان ایرانی در بازار غیررسمی برای خود شغل و جایگاه مطلوب‌تری بیابند. لذا، این فهم از خود و محیط زندگی، به دلیل زیابودن فقر و نداری ارثی از یک‌سو و اولویت‌بخشی به نیازهای زیستی و منافع آنی از سوی دیگر، کوشش بنیادین افراد حاشیه‌نشین به منظور برون‌رفت و یورش بر تعلیق و معلق‌بودگی را ناکام گذاشته است. شرایطی که علت موجب خشکاندن میل به پیشرفت و جاه‌طلبی حاشیه‌نشینان است، مشارکت حاشیه‌نشینان در ارتقای زندگی خود را کاهش داده است.

ما اینجا شناسنامه هم نداریم و ما رو به حساب نمیارن. موقعی که هیچی نداری و حتی دستمزد خودت رو بهت نمیدن انتظار داری من در سطح محله فعالیت کنم و خوشحال باشم (مشارکت‌کننده شماره ۲۳).

خیر محدود

خیر محدود مبین این تصور در بین افراد مورد مطالعه ما است که چیزهای مهم و ارزشمند در زندگی کم است و فرد باید تلاش کند که از منابع ارزشمند و کم بیشترین استفاده ممکن را ببرد. خیر محدود ناشی از فقدان فرصت‌های اجتماعی و منابع اقتصادی اثربخش در این مناطق است، زیرا به دلیل عدم مهارت و دانش امکان فراروی از موقعیت موجود کم است، لذا، این افراد مجبورند با اقل امکانات زیست کنند. در خیر محدود به دلیل کمبود منابع، روابط آنی و زودگذر، بر روابط اجتماعی پایدار و عقلانی ارجحیت دارد و افراد سطح آرزوهای محدود و تفکرات کوتاه‌مدتی دارند؛ بنابراین، با تفکر خیر محدود حاشیه‌نشینان منافع مادی و غیرمادی را منحصر به خود و جمع و گروه خودی می‌دانند که باید به سرعت آن‌ها را در انحصار خود در بیاورند.

فکر کردن به آینده و اینکه چکار کنه سخته. تو این موقعیت فعلاً باید از هر چیزی استفاده کرد و گرنه کلاهدت پس معرکه است. باید زیرپوستی کار کرد و چیزی گیرت آمد قدرشو بدونی. (مشارکت‌کننده شماره ۱۳).

مهم‌ترین عامل در ظهور خیر محدود، نداشتن روابط اقتصادی و اجتماعی وسیع با جامعه بزرگ‌تر است. این افراد به دلیلی نداشتن قدرت اقتصادی و جایگاه اجتماعی، امکان فراروی از وضع موجود را ندارند، لذا بهره‌مندی آن‌ها از خیرات و مواهب (توزیع منابع) کم است. برای مثال، در استادشهریار شوری آب و نداشتن آب سالم باعث شده که زمان زیادی از برخی افراد صرف تهیه آب شود یا در حصارامیر به دلیل نبود امکانات جوانان مجبورند با فروش فلافل یا دست‌فروشی صیفی‌جات در معابر کسب درآمد کنند. در واقع، توسعه در معنای اجتماعی نوعی سرمایه اجتماعی است که دیر جواب می‌دهد، در صورتی زندگی بخور نمیر و ناامنی معیشتی و مکانی (خیر محدود) حاشیه‌نشینان موردنظر اجازه سرمایه‌گذاری اجتماعی را به آن‌ها نمی‌دهد، بلکه در یک وضعیت محدودکننده افراد به دنبال چیزهای هستند که به صورت آنی و ملموس برای آن‌ها عایدی مادی داشته باشد. این روایت مشارکت‌کنندگان که:

آدم زمانی میتونه بیاد محیط زندگی رو تمیز و جمع و جور کنه و به این و اون سر بزنه که خیالش از هر جهت راحت باشه. اینجا، به روز کار نکنی یعنی به شب چیزی نداری بخوری. اینجا درآمد کمه و چیزهای که بتونه بهت کمک کنه کمه. خودت داری می‌بینی وضع اینجا چطوره. تازه محله ما نسبت به بعضی جاها بهتره چون قدمت بیشتری داره ادما همو بیشتر می‌شناسن؛ اما هر کی سرش تو کار خودشه و دنبال به شندرغازه (مشارکت‌کننده شماره ۱۹).

خیر محدود وضعیتی ایجاد کرده که انگیزه‌ها و آرمان‌های حاشیه‌نشینان را محصور در وضعیت موجود کرده و با از بین بردن میدان‌های مشترک در فضای اجتماعی موجود، مکانیسم بی‌میلی، خصلت انفعال و مولدنبودن را در بین آن‌ها قوت بخشیده است که مشخصه آن، دوری از نهادهای اجتماعی، گسست روابط مستقیم با دوستان، خویشاوندان یا همسایگان و ذهنیت اکنون‌گرا و خودپنداره منفی در مورد خود و دیگران است.

تسلسل نسلی فقر

«تسلسل نسلی فقر» (یا چرخه فقر نسلی) نیز شرط علی مهمی در شکل‌گیری پدیده محوری

این مطالعه است. همان‌گونه که در بیان مسئله اشاره شد مهاجرت‌ها مهم‌ترین عامل تحرک جمعیتی در پاکدشت و قیام‌دشت به شمار می‌روند. منبع اصلی شکل‌گیری مهاجرت‌ها نیز به فقر و فقدان امنیت درآمدی برمی‌گردد. این سخن بدین معناست که فقر در مبدأ، همچنان فقر در مقصد حاشیه‌نشینان را بازتولید می‌کند. در واقع، صرفاً تسلسل و چرخه فقر از مکانی به مکان دیگر تغییر کرده است. در این مناطق، والدین اکثراً فقیر هستند و این فقر به فرزندان نیز رسیده است و باعث شده که در مناطقی همچون جیتو، زینبیه و حتی فرون-آباد و کرمانیه والدین با فرزندان ازدواج کرده خود با هم زندگی کنند.

ما از قبل ندار بودیم. من یادم نمید هیچ وقت پولدار بوده باشیم. الانم وضع ما همینه تا ابد هم همینطور میمونیم. این یه باره که خدا بر دوش ما قرار داده. آدم باید یا از باباش ارث خوبی بهش رسیده باشه. ما از بچگی فقیر بودیم و پدرم هم خانواده فقیری داشت (مشارکت‌کننده شماره ۱).

حاشیه‌نشینان، به‌خصوص آنهایی که فاقد مهارت بالایی هستند، به دلیل چرخه و تله فقر اغلب اوقات به بازارهای اعتبارات دسترسی ندارند و مجبور به قرض‌گیری از کانال‌های غیررسمی هستند. این حاشیه‌نشینان که اغلب دستفروشی می‌کنند و یا به خرید و فروش مواد می‌پردازند، در قالب حلقه‌های متصل به هم در مارپیچی از مشکلات و مسائل قرار دارند که عدم وجود اشتغال و درآمد مناسب این وضعیت را برای آن‌ها بازتولید می‌کند. نداشتن درآمد کافی موجب عدم پس‌انداز و سرمایه‌گذاری مناسب (نه تنها اقتصادی، بلکه اجتماعی و فرهنگی) برای خود و فرزندانشان شده است. لذا، فرزندان آن‌ها نیز مجبورند به اقتصاد خانواده کمک کنند. این کودکان بیشتر در پنج‌شنبه بازارها، جمعه بازارها و نیز بازارهای روزمره به‌صورت دستفروشی مشغول به کار هستند؛ از این رو از تحصیل و آموزش باز می‌مانند که در سنین بالا دسترسی آن‌ها به شغل رسمی و با درآمد بالا را از آن‌ها سلب کرده که خود مقدمه‌ای برای تسلسل نسلی فقر می‌باشد.

بستر یا زمینه‌ها

بسترها مقولاتی هستند که در رشد یا عدم رشد پدیده محوری نقش مهمی دارند. بسترها

نسبت به شرایط علی‌قدرت تعیین‌کنندگی کمتری دارد.

نقش‌های ناهمگرا

فشارهای اقتصادی و فقر اقتصادی باعث شده که بسیاری از افراد (حتی کودکان و سالمندان) مناطق حاشیه‌نشین نتوانند بین کر و خانه تعادل ایجاد کنند. این امر باعث‌ضده واجد نقش‌های متنوع و متعارضی شوند. زمانی که این افراد نمی‌توانند نقش‌پذیری متعارف داشته باشند، نمی‌توانند در جاهای که باید مشارکت و تعهد اجتماعی داشته باشند، از عهده آن وظائف بر بیایند. برای مثال، در مناطقی همچون فرون‌آباد زنان بخش زیادی از زمان خود را در شبه‌کارخانه‌ها مشغول به کار دستمزدی (جداکردن پیچ و واشر ماشین‌آلات) هستند، لذا نمی‌توانند به تعادل بین مدیریت خانه، سرزدن به سایر خویشاوندان و اقوام، عضویت و مشارکت در سازمان‌های داوطلبانه و تعمیق روابط همسایگی خود پردازند. در این وضعیت با تضاد نقشی رورو شده و مجبورند از تعهدات و مسئولیت‌های اجتماعی خود بگذرند و بیشتر بر اساس اهداف فردی و اقتصادی عمل کنند. مشارکت‌کننده شماره ۲۹ اظهار می‌کند:

بیشتر ما اینطوری هستیم و هزار کار داریم و باید ول روز صدتا کار انجام بدی که بیشتر این کارا هم برای پول درآورنه. اینجا واقعاً دیگه تونه فرصت داری و نه جون داری بخای مثلاً بری دنبال کارهای جمعی.

شکاف در آگاهی اجتماعی

«آگاهی اجتماعی» به این معنا است که افراد در فرایند زندگی خویش، خلاقانه درگیر شوند، مشارکت خودجوش داشته باشند، پرسش داشته باشند، در پی پاسخ به پرسش خود باشند، نقش‌پذیر باشند و در ساماندهی یا برساخت هویت خویش فعالانه بکوشند. خودآگاهی از یک سو محصول ریش ذهنی و منزلت اجتماعی افراد است، از سوی دیگر، متأثر از نهادهای اجتماعی و کارویژه‌های اجتماعی آنها است. در اینجا، شق دوم رشد آگاهی مهم است. نوعی از آگاهی اجتماعی که از طریق آموزش، رسانه‌ها، مراکز

مشاوره‌ای، جامعه‌پذیری خانوادگی و سازمان‌های مردم‌نهاد برای فرد حاصل می‌شود. مفاهیمی نظیر آگاهی جنیستی، تنظیم خانواده، برابری زنان و مردان، مطالبه‌گری، آموزش و مشاوره ازدواج، کنترل و خودادراکی، توانمندسازی، مشارکت‌جویی و غیره در سپهر نهادهای اجتماع‌محور می‌تواند فرد را از هستی خویش آگاه سازد؛ اما، شکاف آگاهی به دلیل قابلیت‌های پایین مناطق حاشیه‌نشین و نیز ضعف نهادهای اجتماع‌محور زمینه‌های تعلیق افراد را مهیا ساخته است. زمانی که حاشیه‌نشینان در زمان‌های خاص که می‌توان آن‌ها را موقعیت‌های عطف و اثرگذار تعریف کرد که در تردید و ناآگاهی از موقعیت خود و پیامدهای عمل قرار دارد، منابع آگاهی‌بخش مطلوبی در دسترس ندارند که بتواند با سهولت از این بزنگاه‌ها و نقاط عطف عبور کنند. لذا، کنش‌های آن‌ها یا از سر استیصال است یا از سر‌غریزه که عمدتاً به صورت پرخاش، فرار و یا گرایش به رفتارهای نابهنجار بروز می‌کند.

این جاها خیلی خوبین. میتونن به آدم راه نشون بدن. چند سال پیش به مرکز مشاوره ازدواج فعال بود، اما نمیدونم چی شد یهو غیب شد. (محقق: میشه توضیح بدی چکار می‌کرد؟). خوب مشخصه که چقدر خوب بود. زنا می‌رفتن مشاوره می‌گرفتن، کسی می‌خواست ازدواج کنه می‌رفت کلاس مشاوره. تازه بعضی از کارمنداش در مورد روانشناسی وارد بودن و خیلی به زن‌های این محله کمک می‌کردن. تازه برای مشاوره هاشون پول زیادی نمی‌گرفتن. (مشارکت‌کننده شماره ۱۸)

بدین ترتیب، «شکاف دانش» و یا شکاف آگاهی اهمیت شایانی در فهم افراد از جایگاه خود، قدرت چانه‌زنی و مطالبه‌گیری آن‌ها دارد. منابع اجتماعی و نهادها می‌توانند در آگاهی اجتماعی حاشیه‌نشینان در چهار بعد اصلی مؤثر باشند: آگاهی و نظارت فرامحیطی: حاشیه‌نشینان به منظور کسب اخبار و اطلاعات از دنیای پیرامون و نظارت بر محیط اجتماعی خویش، از این نهادها و مراکز استفاده می‌کنند. تقویت روابط شخصی: حاشیه‌نشینان در فرایند ارتباط با خود و ادراک قابلیت‌های فردی خویش و نیز تقویت خودپنداره مثبت خود

(شرط علی) از این مراکز استفاده می‌کنند. ادراک هویت شخصی: مردم از این مراکز مشاوره‌ای برای یافتن الگوهای رفتاری و تقویت ارزش‌های اجتماعی استفاده می‌کنند تا از این طریق معنایابی و ساخت‌یابی مطلوبی را تجربه کنند. این نهادها می‌توانند در تکوین جامعه گم‌شده حاشیه‌نشین‌ها (جامعه گم‌شده یعنی جامعه‌ای که در نتیجه تغییرات اجتماعی و فرهنگی و نیز جابجایی‌های مکانی و مهاجرت‌ها نظم ساختاری آن روبه اضمحلال رفته و روابط افراد در بافتاری غیرشخصی، زودگذر و ضعیف واقع شده است) به یک جامعه حفظ شده و منسجم (صورت و محتوای کنش‌ها منسجم و متراکم است که در لوای آن هم افراد منبع مهم تأمین حمایت و هویت هستند و تغییرات نوظهور و موقتی پیوندها و ارتباطات اجتماعی افراد را مضمحل و سست نمی‌کند) مؤثر و مفید باشد.

ضعف منابع و گروه‌های مرجع

جامعه دربرگیرنده سلسله‌ای از شبکه‌های درهم‌تنیده است که حول شمار کثیری از نهادها افراد را هدایت می‌کند. می‌توان به تعبیری این شبکه‌ها را منابع اجتماعی تعریف کرد که به افراد توانایی برقراری کنش‌های ارزشی، عقلانی و هدفمند می‌دهند. «منابع اجتماعی» به کلیه ظرفیت‌های (دولتی و اجتماعی) موجود در جامعه اشاره دارد که با ارائه راهکارهای حمایتی (مشاوره)، تجمیع‌سازی افراد از طریق انجمن‌ها و شوراهای و یا اتخاذ سیاست‌ها و برنامه‌های کاربردی مرتبط با گروه‌های هدف، به ارتقای کیفیت زندگی، افزایش مسئولیت‌پذیری و تقویت سلامت اجتماعی آن‌ها کمک می‌کند. برای مثال، منابع و گروه‌های اجتماعی فعال در خصوص مسائل خانواده (شامل مشاوره اجتماعی، دستورالعمل‌های حمایت زوجین از همدیگر، فهم چگونگی مسائل جنسی و انجمن‌های فعال غیرانتفاعی) یا گروه‌های اجتماعی در خصوص کودکان (کار) از این دست هستند که در این مناطق فعالیت دارند.

دسترسی به منابع اجتماعی یک مجموعه و اجتماع انسانی را قوت می‌بخشد. زمانی که این منابع وجود نداشته باشند یا کارایی لازم را از خود نشان ندهند، افراد از نظر اجتماعی با فقدان حمایت اجتماعی و از نظر روانی با فقدان رضایت از زندگی روبرو می‌شوند. در

مناطق حاشیه‌نشین به دلیل ضعف خانواده (مرزهای خانوادگی)، زمینه‌های اجتماعی و گروه‌های همسالان و نیز در کنار مسائل مربوط به نابرابری‌های اجتماعی و طبقاتی، منابع اجتماعی قدرتمندی وجود ندارد.

اینجا موقعی که گیر بیفتی که کسی واسط بشه یا بری از جای مشاوره بگیری، خیلی سخته. این دوره زمنه مشکلات زیاده و آدم نیاز داره بره از جای کمکی، مشورتی و راه حلی بگیره، اما این جاهای دولتی بود و نبودشون فرق نداره. قبلاً ریش سفیدی بود یا بزرگی که به دو نفر کمک می‌کرد. الان هیچ آدم باید به مخزنی داشته باشه و ازش کمک بگیره (مشارکت‌کننده شماره ۱۰).

تأمین امنیت اجتماعی در محله‌هایی که نظم و سازمان‌دهی بالایی ندارند، مستلزم وجود منابعی است که آگاهی اجتماعی و زیست‌پذیری افراد را بالا ببرند. این منابع که دانشی، اجتماعی و روان‌شناختی هستند با کمک به افراد در شناخت مسائل پیش‌رو و راهنمایی آن‌ها در دستیابی به اهداف خود، می‌توانند هم ناکامی طولانی‌مدت افراد حاشیه‌نشین در دسترسی به وضعیت رابطه‌ای مناسب را کاهش دهند و هم از افول تعلق اجتماعی ممانعت به عمل آورند که نقش مهمی در پیوند و توانمندسازی آن‌ها با جامعه اصلی دارند.

بی‌سامانی مرزهای خانوادگی

«مرز خانوادگی» در تعریف عبارت است از اینکه چه کسی در خانواده حاشیه‌نشین عضو خانواده است و چه کسی نیست. این مرز زیرمجموعه‌های یک خانواده را نیز دربرمی‌گیرد. هرچه میزان تعامل و تراکم روابط اعضای و زیرمجموعه‌های آن منطبق و با هم سازگارتر باشد، مرزهای آن مستحکم‌تر است. در مناطق حاشیه‌نشین پاکدشت و قیام‌دشت، به دو دلیل مرزهای خانوادگی نابسامان هستند: بی‌سرپرستی و یا بدسرپرستی ۲- داغ و انگک ناشی از کنش‌های غیرقانونی و نامشروع. به دلیل نبود والدین به دلیل مرگ و یا کار به شهرها و مناطق دیگر نقش مرجع‌بودگی خانواده‌ها و والدین کم‌شده و قدرت حمایتی خود را از دست داده‌اند لذا خانواده به‌عنوان یک نهاد هویت‌ساز و حمایت‌ساز، با ضعف محسوسی روبرو است که این امر امکان تصمیم‌گیری منظم، حمایت عاطفی و اقتصادی و نیز یک

فرهنگ خانوادگی نمادین را برای اعضای خانواده دور از دسترس ساخته است. مشارکت‌کننده شماره ۱۱ روایت می‌کند:

برادر من! خانواده باید مدیر داشته باشه، باید حرف شنوی باشه تا بهش بگن خانواده. زمانی که هر کسی ساز خودشو بزنه و احترام نباشه دیگه ارزشی نداره. خب معلومه زمانی که سر یه چیز جزئی تا یه سال دعوا و دشمنی بشه هر کسی کار خودشو میکنه و اون سقف جای زندگی نیست.

علاوه بر این، داغ و برچسب‌زنی نیز بر مرزهای خانوادگی و هویت اعضای خانواده تأثیر منفی و کاهنده‌ای بر روابط درونی و برونی اعضا بر جا گذاشته است. به دلیل سرقت، اعتیاد و یا روابط نامشروع ناشی از فرار دخترها، خانواده‌ها قوام زیادی ندارند. این رفتارهای پرخطر برای خانواده‌ها انگ ایجاد کرده است. این خدشه‌دار شدن و تباه‌سازی ناشی از برچسب‌های اجتماعی در بین خانواده‌ها (به‌خصوص قیام‌دشت و حصارامیر) روابط پایدار اعضا را کاهش داده است و باعث شده که جهان برون برای برخی از آن‌ها به مثابه مکانی تلقی شود که موجب این وضعیت نابسامان برای آن‌ها شده است. در نتیجه، به جای مشارکت فعالانه و هدفمند در سطح جامعه و محله، درصدد انتقام از آن هستند.

بی‌اعتمادی نهادی

در مناطق حاشیه‌نشین به دو دلیل مهم اعتماد نهادی ضعیف است: یک، ذهنیت توسعه دولت‌محور و دو، فقدان آگاهی و قدرت‌چانه‌زنی حاشیه‌نشینان. در مورد اول، به دلیل اینکه حاشیه‌نشینان توسعه را رهاوردی کاملاً دولتی می‌بینند که باید به آن‌ها اعطاء شود، در ارزیابی خود از نهادهای دولتی با تصویر مخدوشی روبرو هستند. عدم کارایی شوراهای محله‌ای و عدم رسیدگی به امور حاشیه‌نشینان، حس وفاداری و داشتن ارزش‌های مشترک را بین «دولتی‌ها» (به تعبیر حاشیه‌نشینان) و «آن‌ها» کاهش داده است (این وضعیت در منطقه استادشهریار و علامه موج می‌زند). اثرات کاهش اعتماد نهادی حاشیه‌نشینان، پیامد خود را در بازتولید وضعیت موجود نشان داده است، زیرا با کاهش تعاملات هدفمند بین حاشیه‌نشینان و نهادهای دولتی، امکان پاسخگویی نهادها به مطالبات آن‌ها را کم‌رنگ

ساخته است.

این مسئولین فقط حرف میزنن. چهار تا سطل آشغال نمیذارن اینجا. فاضلاب‌ها رو بین چطوریه، نمیان پاکسازی کنن (محقق: چرا نمیگید بیان پاک کنن؟). هزار بار گفتیم و شکایت کردیم. اصلاً تحویل نمیگیرن. مبینی سالی یه بار میان و یه کاری میکنن دیگه خبری نیست تا سال دیگه. ببین، همین خیابون رو در عرض یه هفته آسفالت کردن، حالا نمیتونن دوتا سطل آشغال بزرگ بذارن توی کوچه‌ها. نمیتونن؟ آب اینجا شوره، به نظرت نمیتونن یه دستگاه تصویه بذارن که مردم آب سالم بخورن؟ این حرفا کشکه نمی‌خوان کار کنن (مشارکت‌کننده شماره ۱۲).

زیرساخت‌های شهری و به‌رسمیت‌شناختن این مناطق چیزی است که باید توسط سازمان‌ها و نهادهای مسئول انجام بگیرد؛ اما، این نهادها نه تنها این کار را انجام نداده‌اند، بلکه در مواردی آن‌ها را مسبب وضعیت موجود خود دانسته‌اند. در این حالت، نوعی تعارض بین نهادهای دولتی و مردم این مناطق شکل گرفته است. برای مثال، نیروی انتظامی به‌منظور برچیدن گروه‌های قاچاق مواد مخدر نیازمند همکاری افراد است، اما این افراد با عدم-همکاری و نیز ارائه اطلاعات نادرست، بی‌اعتمادی خود را به این نهاد نشان می‌دهند یا زمانی که شهرداری از افراد محلات درخواست کرده که زباله‌های خود را در یک مکان خاص جمع‌آوری کنند، افراد با این استدلال که شهرداری در ارائه خدمات آسفالت کم‌کاری کرده، زباله‌ها در معابر ریخته و از این طریق اعتراض خود را نشان دادند.

بحث و نتیجه‌گیری

این مطالعه، مطالعه‌ای از درون و در سطح خرد بود که تنگناهای توسعه اجتماعی را در بین حاشیه‌نشینان بررسی کرده است. رویدادهایی که سبب رشد پاکدشت و قیام‌دشت گردید به‌شدت عوامل محیطی و اجتماعی این منطقه را متأثر ساخته و شکل‌های گوناگونی به آن داده است. در این دو شهر، به‌خصوص پاکدشت اقوامی متفاوتی وجود دارد که هرکدام نیز دارای برخی آداب خاص هستند، اما در مجموع به دلیل وضعیت حاشیه‌بودگی بخش قابل توجهی از آن‌ها، آداب و رسوم خاصی دیده نمی‌شود. تقریباً یک وضعیت یکسان برای

افراد ناهمسان ایجاد شده است که آن‌هم فقر درآمدی در کنار فقر اجتماعی و فرهنگی است که در رویارویی با نابرابری موجود در کلان‌شهر تهران آن‌ها را با تناقض‌های لاینحلی روبرو ساخته است. روزمرگی در کسب معیشت و تلاش به‌منظور دستیابی به ارزش‌های رفاهی (مانند مسکن خوب، بهداشت و آموزش مناسب) فرصت کافی به افراد نمی‌دهد که به‌منظور برساخت هویتی جدید در اجتماع و محل زندگی خود، دست به کنش‌های هدفمند بزنند. کنش‌ها عمدتاً فردی و عقلانی در خدمت هزینه-فایده اقتصادی هستند. لاجرم، امر اجتماعی به حاشیه می‌رود که هم توسعه اجتماعی را رقم می‌زند و هم با تراکم و غلظت کنش‌ها می‌تواند بنیان‌های هویتی جدید بر اساس اکتساب برای افراد رقم بزند.

در این مناطق دو تضاد عمده کنش‌های جمعی را تضعیف و روابط را نارسا گذاشته است: تضادهای قومیتی و تضادهای هویتی. تضادهای قومیتی انگاره‌های گذشته‌نگر باعث برتری جویی‌های قومی و در نتیجه عدم همگرایی شده است. برای مثال، پس راندن افغان‌ها به‌عنوان قوم پست، برتری جوئی لرها در نسبت‌دادن پاکدشت به خود، نگاه خاص ترک‌ها به غیر ترک‌ها، ارتباط درونی طبقه متوسط شهری (قشر حقوق‌بگیر) با خود و سایر طبقات، نمونه‌های از این وضعیت موزاییکی هستند؛ اما، در تعارض‌های هویتی، قدرت انطباق‌پذیری همه اقوام با جهان مدرن و متحول کنونی سخت و دشوار شده است و به‌راحتی نمی‌توانند خود را با فضای مدرن همگام کنند. لذا، در مناطق حاشیه‌نشین پاکدشت و قیام‌دشت کنش‌های اجتماعی پایدار ضعیف است. اغلب افراد مهاجر؛ روستائی و عشایر و فاقد پیشینه زندگی شهری قوی هستند. گروه‌های از حاشیه‌نشینان نیز دیده می‌شود که خود را پاکدشتی و یا قیام‌دشتی می‌دانند. این افراد از کسانی هستند که خود را از ساکنان قدیمی این دو شهر می‌دانند، اما به دلایلی نتوانسته‌اند در فرهنگ و مرکز شهر ادغام و جذب شوند. فقر اقتصادی و ناامنی درآمدی، نزاع‌های دسته‌جمعی و در نتیجه فرار به شهرها، دستیابی به اشتغال مطمئن، خشک‌سالی، ازهم‌گسیختگی خانواده‌ها و در نتیجه بی‌سرپرست و بدسرپرست شدن خانواده، کار فصلی و مهاجرت زنجیره‌ای (به دلیل اینکه برخی خویشاوندان آن‌ها به‌عنوان زنجیر و رابط آن‌ها به مهاجرت بوده‌اند) از مهم‌ترین

عوامل مهاجرت این اقوام و در نتیجه حاشیه‌نشینی آن‌ها بوده است. از نظر مسکن، در مجموع، شاهد سه نوع مسکن هستیم: مسکن فاقد امنیت که از آجر و سنگ ساخته شده‌اند، اما فرسوده و ناامن هستند؛ آلونک‌ها که خود در حاشیه حاشیه‌ها قرار دارند؛ حلبی‌ها؛ ساخت‌وسازهای غیرقانونی با مصالح چوبی. مسکن آجری که در لایه‌های درونی‌تر این مناطق وجود دارد که عمدتاً کوچک مقیاس و نزدیک به هم هستند. مسکن آپارتمانی که در منطقه مسکن مهر و یا شهرک بهارستان و غیره وجود دارد، با وجود نوسازبودن خانه‌ها، مختصات اجتماعی و فرهنگی محیط زندگی حاشیه‌ایی است. مسکن‌ها در مناطق حاشیه‌نشین اغلب فاقد سند بوده و به شیوه قولنامه‌ای در بین بنگاه‌ها اجاره داده می‌شود و یا به فروش می‌رسد. شوری آب (مثلاً در منطقه استاد شهریار این قضیه مشهودتر است) و نبود گاز نیز وجود دارد.

از حیث فرهنگی و اجتماعی نیز با مختصاتی مانند فاقد جمعیت همگن به دلیل اینکه در برخی مناطق مهاجرپذیری بالایی دارند؛ فقدان مشارکت اجتماعی؛ فرهنگ روزمرگی؛ ناامنی و عدم امنیت و سلامت اجتماعی؛ تعارض و فشار ارزشی و فرهنگی عمیقی روبرو هستند. از نظر اشتغال، در خرید و فروش مواد مخدر، دست‌فروشی در شهر (چه در کنار خیابان‌های صلی شهر و چه به صورت دست‌فروشی در مترو یا کنار جاده اصلی تهران-سمنان-مشهد که عموماً به صورت میوه‌فروشی است)، اشتغال در مراکز صنعتی اطراف شهر، کارگری روزمزدی در ساختمان، درآمد حاصل از کودکان کار (غالباً در مناطق افغانی‌نشین) فعالیت دارند. شغل اکثر زنان حاشیه‌نشین خانه‌داری و یا به صورت مشاغل خرد خانگی است و در مواردی نیز به صورت روزمزد و یا ماهیانه در شرکت‌های هم‌جوار فعالیت می‌کنند.

بدین‌سان، با توجه به مختصات فوق، سرمایه انسانی موجود در ساختار اجتماعی مذکور، سرمایه اجتماعی ایجاد نمی‌کند، زیرا کنش‌ها «تصادفی، موقتی و ناشی از مواجهه‌های بی‌قاعده» هستند. به سخن دیگر، می‌توان گفت که فرد به‌مثابه یک عامل مستقل و خودمختار تحت فشار عمومی قرار ندارد که چرا با دیگران روابط عمیق برقرار نمی‌کند، چرا فعال نیست و یا چرا روابط منفی با دیگران برقرار می‌کند و روابطش با

دیگران هم‌افزا نیست. فشار ساختاری موجود، عمدتاً اقتصادی است که خود را به صورت روانی و نارضایتی فروخورده بروز می‌دهد، نه اجتماعی که فرد را به سوی فعالیت و کنش اجتماعی وا دارد؛ بنابراین، افرادی که در رسیدن به اهداف ارزشمند مثبت خود شکست خورده‌اند، فشاری روانی- اقتصادی متراکمی را تجربه می‌کنند که اتفاقاً «ضد اجتماعی و ضد توسعه در معنای اجتماعی» است. این فشارها که ناشی از: گسست میان آرزوها و توقعات (ارزشی- روانی) از وضعیت گذشته؛ گسست میان توقعات و دستاوردهای واقعی (ذهنی- عینی) از وضعیت موجود؛ گسست میان پیامدهای مورد انتظار و پیامدهای واقعی (هزینه- فرصت‌ها) وضعیت پیش‌رو و آینده متصور هستند، مانع حرکت‌های اجتماعی خودجوش می‌شوند.

افزون بر این، علاوه بر شرایط اجتماعی و نیز ظرفیت نهادی این مناطق که در بالا به آن پرداخته شد، از منظر عدالت و توزیع فضای نیز باید گفت به دلیل ارزش زمین شهری و ظهور مناسبات سرمایه‌دارانه حول آن، یک بازی مجموع صفر شکل گرفته است. این امر در کنار نارسایی مدیریت شهری، منجر به عدم طراحی مکمل‌های قانونی جایگزین، نادیده گرفتن اصلاح الگوی شعاعی شهر و تغییر کاربری زمین شهری شده است که در نهایت منجر به نهادینه شدن حاشیه‌نشینی در تهران و اطراف آن (پاکدشت و قیام‌دشت) شده است. این امر حق به شهر را از آن‌ها سلب کرده است، زیرا با فقدان قدرت اقتصادی امکان شکل‌گیری شبکه‌های اجتماعی و استفاده از ظرفیت نهادی آن‌ها به شدت کاهش یافته است. با طرد از هسته اصلی شهر، تلاش شهروندان (حاشیه‌نشینان) برای مداخله و اعمال نظر در خصوص فضای زندگی و نیز زمان فعالیت‌ها و مسئولیت‌های خود در سطح شهر، به صورت غیرقابل اجتنابی از بین رفته است. این حق، حق نخبگان اقتصادی و کارشناسان اجتماعی بر شهر نیست، بلکه از آن افرادی است که تصمیمات در مورد فضاهای شهری مستقیماً بر آن‌ها تأثیر می‌گذارد؛ بنابراین، شهروندان باید بر تولید فضاهای شهری نظارت داشته باشند که این حق با از بین رفتن عدالت شهری و توزیع مطلوب فضاهای شهری از آن‌ها سلب شده است. در اینجا، عدالت شهری و تولید فضاهای شهری صرفاً به مثابه شکل‌دهی به فضاهای مادی شهر نیست، بلکه متضمن ایجاد ضرب‌آهنگ

زندگی روزانه و تولید و بازتولید روابط اجتماعی جهت افزایش خودپنداره مثبت، کاهش خیر محدود، افزایش آگاهی اجتماعی، کاهش فقر نسل و افزایش اعتماد نهادی و اجتماعی آن‌ها نیز هست. بر همین سیاق، باید گفت دو نوع حق اساسی برای شهروندان و ساکنان فضاهای شهری پردازده از بین رفته است: حق تعریف و تعیین فضاهای شهری برای افزایش ارزش استفاده از فضا و بهره‌وری آن که مستلزم حق زندگی (تفریح، بازی، کار، بازنمایی، هویت‌یابی، مشارکت و کسب درآمد) است و حق مشارکت واقعی در تولید فضاهای شهری که نشان‌دهنده «نقش محوری» حاشیه‌نشینان برای دخالت در تصمیماتی است که تولید فضای شهری زندگی آن‌ها را (البته به صورت منفی) تحت تأثیر قرار داده است.

تعارض منافع

بنا به اظهار نویسندگان، این مقاله تعارض منافع ندارد.

تشکر و سپاسگزاری

نویسندگان از تمام افرادی که در پاسخگویی به سؤالات مصاحبه به آنان کمک کردند کمال تشکر را دارند.

ORCID

Abozar Ghaseminejad

Mohsen Shabestar

Aliasghar Esmailzadeh

 <https://orcid.org/0009-0007-7894-297X>

 <https://orcid.org/0000-0001-7612-9917>

 <https://orcid.org/0009-0002-2611-7592>

منابع

- اسماعیلی، رضا و امیدی، مهدی. (۱۳۹۱)، «بررسی تجربه حاشیه‌نشینی از دیدگاه حاشیه‌نشینان»، *مجله مطالعات جامعه‌شناختی شهری*، دوره ۲، شماره ۳، صص ۱۷۹-۲۰۸.
- اصغرپور ماسوله، روشنفکر، پیام و کلانتری، عبدالحسین. (۱۳۹۳)، *توسعه اجتماعی در شهر تهران*. تهران: انتشارات مرکز مطالعات و برنامه‌ریزی شهر تهران.
- ببینده، مسعود، محمودی، جهانگیر، سنائی، علی. (۱۳۹۹). سیاست‌های فضایی شهری و وضعیت محله‌های فرودست. (اتنوگرافی نهادی محله‌های آقازمان، قطارچیان، جورآباد و کورآباد شهر سنندج). *جامعه‌شناسی فرهنگ و هنر*، دوره ۲، شماره ۳، صص ۲۶-۴۸.
- برهانی، کاظم، رفیعیان، مجتبی، مشکینی، ابوالفضل. (۱۳۹۶). تغییرات کاربری زمین شهری و اقتصاد سیاسی فضا: ارائه مدل مفهومی - تلفیقی. *مجله جامعه‌شناسی ایران*، دوره ۱۸، شماره ۳.
- پارسا‌پژوه، سپیده. (۱۳۸۱)، «نگرشی از درون به پدیده حاشیه‌نشینی مطالعه موردی: اسلام‌آباد کرج»، *فصلنامه رفاه اجتماعی*، شماره ۶.
- پیران، پرویز. (۱۳۶۶). *آلونک‌نشینی در ایران. اطلاعات سیاسی-اقتصادی*، شماره ۶.
- پیران، پرویز. (۱۳۷۴). *آلونک‌نشینی در ایران. اطلاعات سیاسی-اقتصادی*، شماره ۹۱-۹۶.
- پیران، پرویز. (۱۳۸۷). از اسکان غیررسمی تا اسکان نایابی: در جستجوی راه‌حل. *هفت شهر*، دوره ۲، شماره ۲۳ و ۲۴، صص ۱۴-۲۹.
- پیران، پرویز. (۱۳۸۷)، «از اسکان غیررسمی تا اسکان‌نایابی (در جستجوی راه‌حل)»، *مجله هفت شهر*، شماره ۲۳ و ۲۴، صص ۱۴-۳۰.
- تاجبخش، غلامرضا. (۱۳۹۲)، «بررسی میزان سرمایه اجتماعی در بین حاشیه‌نشینان شهر ایلام»، *مطالعات جامعه‌شناختی شهری*، دوره ۳، شماره ۹، صص ۱۲۳-۹۷.
- جاکیز، گری و کلونند، هارلن. (۱۳۸۷)، *ابعاد نظریه توسعه اجتماعی*، جمعی از مترجمان، تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی، صص ۱۲۹-۱۷۷.
- جغتائی، فائزه، موسوی، میطاهر و زاهدی مازندرانی، محمدجواد. (۱۳۹۵)، «ابعاد و مؤلفه‌های توسعه اجتماعی در برنامه‌های توسعه»، *فصلنامه علمی پژوهشی رفاه اجتماعی*، سال شانزدهم، شماره ۶۳.

- رجبی‌گیلان، نادر، قاسمی، سیدرامین، رشادت، سهیلا، زنگنه، علیرضا و سعیدی، شهرام. (۱۳۹۳). «سنجش کیفیت زندگی مرتبط با سلامت زنان ساکن در محلات حاشیه‌نشین شهر کرمانشاه و برخی عوامل مرتبط با آن»، ماهنامه علمی پژوهشی دانشگاه علوم پزشکی کرمانشاه، سال ۱۸، شماره ۹.
- ریاحی، وحید. (۱۳۸۰)، «وضعیت فعلی جامعه ایران با نظر به شاخص‌های توسعه اجتماعی»، مجموعه مقالات همایش توسعه اجتماعی، تهران: انتشارات علمی-فرهنگی.
- شفیعا، سعید. (۱۳۸۹)، «رابطه ظرفیت اجتماعی ساکنان سکونت‌گاه‌های غیررسمی با توسعه پایدار محله‌ای»، پایان‌نامه کارشناسی ارشد دانشگاه علامه طباطبائی، دانشکده مدیریت و حسابداری.
- ظفری، داریوش، حسینی، محمدحسین، خلیجی، محمدعلی، فتحی، محمدحسین. (۱۳۸۹)، «رتبه‌بندی توسعه اجتماعی شهرستان‌های استان همدان»، فصلنامه مطالعات جامعه‌شناختی، سال دوم، شماره هشتم، صص ۱۲۹-۱۴۱.
- عریضی، فروغ، ربانی، رسول و کریمی، فاطمه. (۱۳۸۲)، «بررسی مسائل حاشیه‌نشینی با تأکید بر جنبه‌های اجتماعی فرهنگی». (مطالعه موردی مناطق ارزنان و دارکت اصفهان)، علوم اجتماعی، دوره ۱۰، شماره ۲۴، صص ۱۰۱-۱۲۴.
- فاضلی، محمد، فتاحی، سجاد و زنجان‌رفیعی، سیده‌نسترن. (۱۳۹۲)، توسعه اجتماعی، شاخص‌ها و جایگاه ایران در جهان، مجله مطالعات توسعه اجتماعی فرهنگی، ۲ (۱)، ۱۸۲-۱۵۹.
- فیروزآبادی، سیداحمد و همکاران. (۱۳۸۹)، «مطالعه شاخص‌ها و رتبه توسعه اجتماعی در استان‌های کشور و مقایسه آن با رتبه کشوری»، فصلنامه رفاه اجتماعی، سال دهم، شماره ۳۷، صص ۵۷-۹۳.
- قانع‌راد، محمدامین. (۱۳۸۴)، رویکرد توسعه اجتماعی به برنامه‌های فقرزدایی در ایران»، فصلنامه رفاه اجتماعی، ویژه‌نامه فقر و نابرابری در ایران، شماره ۱۸.
- گای، دارام و دیگران. (۱۳۷۷)، «بررسی شاخص‌های انسانی و اجتماعی توسعه»، روستا و توسعه، شماره چهارم.
- محمدی، علیرضا و روستا، مجید. (۱۳۸۷)، «توسعه اجتماع‌محور، سازوکاری برای ساماندهی سکونتگاه‌های غیررسمی»، مجله هفت‌شهر، شماره ۲۳.
- مدنی قهفرخی، سعید و روشنفکر، پیام. (۱۳۹۴). توسعه اجتماعی: مفهوم‌شناسی و سنجش. تهران:

نشر بازتاب.

مؤمنی، فرشاد، امینی‌میلانی، مینو. (۱۳۹۰)، «توانمندی و توسعه پایدار در برنامه سوم و چهارم توسعه ایران با رویکرد آمارتیاسن»، فصلنامه رفاه اجتماعی، دوره ۱۱، شماره ۴۲، صص ۳۷-۶۶.

نقدی، اسدالله و زارع، صادق. (۱۳۹۲)، «مطالعه نگرش‌ها و رفتارهای اجتماعی - فرهنگی زنان حاشیه‌نشین (مورد مطالعه: شهرک سعدی شیراز)»، مطالعات جامعه‌شناختی شهری، دوره ۳، شماره ۹، صص ۶۷-۹۶.

وصالی، سعید و قاسمی‌نژاد، ابوذر. (۱۳۹۸)، «مطالعه داده‌بنیاد حاشیه‌نشینی و توسعه اجتماعی، شناسایی شرایط مداخله‌گر، راهبردها و پیامدهای تحقق‌نیافتگی توسعه اجتماعی در بین حایه‌نشینان پاکدشت»، توسعه اجتماعی، دوره ۱۴، شماره ۲، صص ۱۲۶-۹۳.

References

- Allen, J. A. V. (1985), *Women as a major force in the planning and 'Development Issues in Marginal Regions'*. Taipei: National Taiwan University.
- Boland, M. (1978). Women and poverty: Are they synonyms? *Social Development Issues*, 2 (3), 75-87.
- Bradshaw, C. & Graham, J. R. (2007), Localization of social work practice, education, and research: A content analysis. *Social Development Issues*, 29 (2), 92-111.
- Dahal, S. ; Sanjay K. Nepal , Michael A. Schuett (2014). 'Examining Marginalized Communities and Local Conservation Institutions: The Case of Nepal's Annapurna Conservation Area, *Environmental Management*', 53:219-230.
- Daley, J & Winter, T. (1978). Factors influencing the success of Peace Corps community development. *Social Development Issues*, 1(3), 55-72.
- Daley, J & Winter, T. (1978). Factors influencing the success of Peace Corps community development. *Social Development Issues*, 1(3), 55-72.
- Elden, S. (2004). *Understanding Henri Lefebvre: Theory and the Possible* (Continuum, London).
- Healey, P. (1998), Building institutional capacity through collaborative approaches to urban planning, *Environment and Planning A*, Vol. 30.
- Lefebvre, H. (1991). *The Production of Space*. Oxford: Blackwell.
- Marsh, ch. (2000), Social capital and democracy in Russia, *Communist and Post-Communist Studies* 33(2):183-199.

- McElroy M, Jorna RJ, van Engelen J. (2007) *Sustainability Quotients and the Social Footprint*, John Wiley and Sons Ltd and The European Research Press Ltd.
- Razavi, m. and Iverson, I. (2006) , 'A grounded theory of information sharing behavior in a personal learning space', *Banff, Alberta, Canada* — November 04 - 08, 2006 ACM New York, NY, USA, Pp 459-468
- Schmid, C. (2008). *Henri Lefebvre's theory of the production of space: Towards a three-dimensional dialectic*. Space, difference, everyday life: reading Henri Lefebvre, 27-45.
- Segnestam, L., Persson, A., Nilsson, M., Arvidsson, A., and Ijjasz, E. (2002), Country Environment Analysis: a Review of International Experience, *Environment Strategy Papers*, No 8., World Bank.
- Thomas, R. & Sinha, J. W. (2009). A critical look at microfinance and NGOs in regard to poverty reduction for women. *Social Development Issues*, 31(2), 30-42.
- Vlosky, D. A. & Monroe, P. A. (2009). A study of participatory development in a community project in Honduras, *Social Development Issues*, 31(2), 70-85.
- Zahra, K, Ather Ashraf, Tasneem Zafar, Bilal (2017), Marginality and Social Exclusion in Punjab, Pakistan: A Threat to Urban Sustainability, *Sustainable Cities and Society* <https://doi.org/10.1016/j.scs.2017.11.009>.

References [In Persian]

- Esmaili, Reza and Omid, Mehdi (2013), "Examining the experience of marginalization from the point of view of marginalization", *Journal of Urban Sociological Studies*, Volume 2, Number 3, pp. 179-208.. [In Persian]
- Asgharpour Masuleh, intellectual, Payam and Kalantari, Abdul Hossein (2013), *Social Development in Tehran*. Tehran: Publications of Tehran City Studies and Planning Center. [In Persian]
- The viewer, Masoud; Mahmoudi, Jahangir; Sanai, Ali (2019). Urban Spatial Policies and the Status of Subordinate Neighborhoods (Institutional Ethnography of Aghazaman, Terechian, Jorabad and Korabad Neighborhoods in Sanandaj City). *Sociology of culture and art*, volume 2, number 3, pp. 26-48.. [In Persian]
- Burhani, Kazem; Rafiyan, Mojtaba; Meshkini, Alwalfazl (2016). Changes in urban land use and the political economy of space: presenting a conceptual-integrated model. *Iranian Journal of Sociology*, Volume 18, Number 3.. [In Persian]

- Parsapjoh, Sepideh (2008), "An insider's view of the phenomenon of marginalization, a case study: Islamabad Karaj", *Social Welfare Quarterly*, No. 6.. [In Persian]
- Piran, Parviz (1366). *Lodging in Iran. Political-Economic Information*, No. 6.. [In Persian]
- Piran, Parviz (1374). *Lodging in Iran. Political-Economic Information*, No. 91-96.. [In Persian]
- Piran, Parviz (2007). From informal settlement to rare settlement: in search of a solution. *Seven cities*, volume 2, numbers 23 and 24, pp. 14-29.. [In Persian]
- Piran, Parviz (2007), "From informal housing to scarce housing (in search of a solution)", *Haft Shahr magazine*, No. 23 and 24, pp. 14-30.. [In Persian]
- Tajbakhsh, Gholamreza (2012), "Investigating the amount of social capital among the marginal residents of Ilam city", *Urban Sociological Studies*, Volume 3, Number 9, pp. 97-123.. [In Persian]
- Jacobs, Gary and Cleveland, Harlan (2007), *The theoretical dimensions of social development, a group of translators*, Tehran: Research Institute of Cultural and Social Studies, pp. 177-129.. [In Persian]
- Joghatai, Faezeh; Mousavi, Mitaher and Zahedi Mazandarani, Mohammad Javad (2015), "Dimensions and components of social development in development programs", *Social welfare research quarterly*, 16th year, number 63.. [In Persian]
- Rajabi Gilan, Nader; Ghasemi, Sidramin; Rashad, Sohaila; Zanganeh, Aireza and Saidi, Shahram (2014). "Measuring the health-related quality of life of women living in the marginal areas of Kermanshah city and some factors related to it", *scientific research monthly of Kermanshah University of Medical Sciences*, year 18, number 9. [In Persian]
- Riahi, Vahid (1380), "*The current state of Iranian society with regard to social development indicators*", collection of articles of social development conference, Tehran: Scientific-Cultural Publications [In Persian].
- Shafia, Saeed (1389), "The relationship between the social capacity of residents of informal settlements and the sustainable development of neighborhoods", Master's thesis of Allameh Tabatabai University, Faculty of Management and Accounting. [In Persian]
- Zafari, Dariush; Hosseini, Mohammad Hossein; Khalji, Mohammad Ali; Fathi, Mohammad Hossein (1389), "Ranking of social development of the cities of Hamedan province", *Sociological Studies Quarterly*, second year, number eight, pp. 129-141. [In Persian]
- Erehi, Forough; Rabbani, Rasool and Karimi, Fatemeh (2012), "Investigation of marginalization issues with emphasis on social and

- cultural aspects (case study of Arznan and Darket areas of Isfahan)", *Social Sciences*, Volume 10, Number 24, pp. 101-124.. [In Persian]
- Fazli, Mohammad; Fatahi, Sajjad and Zanjan-Rafiei, Seyed-Nastern (2019), Social Development, Indicators and Iran's Place in the World, *Journal of Social and Cultural Development Studies*, 2(1), 159-182.. [In Persian]
- Firouzabadi, Sidahmad et al. (2008), "Study of social development indicators and rank in the country's provinces and comparing it with the national rank", *Social Welfare Quarterly*, Year 10, No. 37, pp. 57-93.. [In Persian]
- Qaneirad, Mohammad Amin (2004), social development approach to poverty alleviation programs in Iran", *Social Welfare Quarterly, Special Issue on Poverty and Inequality in Iran*, No18.. [In Persian]
- Guy, Daram and others (1377), "Review of human and social indicators of development", *Village and Development*, No4.. [In Persian]
- Mohammadi, Alireza and Rusta, Majid (2007), "Community-oriented development, a mechanism for organizing informal settlements", *Haft Shahr magazine*, number 23.. [In Persian]
- Madani Qahfarkhi, Saeed and Roshanfeker, Payam (2014). *Social Development: Conceptualization and Measurement*. Tehran: Reflection publication. [In Persian]
- Momeni, Farshad, Amini-Milani, Mino (2018), "Empowerment and sustainable development in the third and fourth development plans of Iran with the Amartiasen approach", *Social Welfare Quarterly*, Volume 11, Number 42, pp. 66-37.. [In Persian]
- Naqdi, Asadullah and Zare, Sadegh (2012), "Study of socio-cultural attitudes and behaviors of marginalized women (Study case: Saadi town of Shiraz)", *Urban Sociological Studies*, Volume 3, Number 9, pp. 67-96 .. [In Persian]
- Wasali, Saeed and Ghasemi-Nejad, Abuzar (2018), "data-based study of marginalization and social development, identification of intervening conditions, strategies and consequences of non-realization of social development among the residents of Pakdasht", *social development*, Volume 14, Number 2, pp. 93-126. [In Persian]

استناد به این مقاله: قاسمی‌نژاد، ابوزر، شبستر، محسن، اسماعیل‌زاده، علی‌اصغر. (۱۴۰۲). تنگناهای توسعه اجتماعی در بین حاشیه‌نشینان (مطالعه داده‌بنیاد شرایط علی و زمینه‌ای در بین حاشیه‌نشینان پاکدشت و قیام‌دشت)، فصلنامه برنامه‌ریزی توسعه شهری و منطقه‌ای، ۸(۲۷)، ۲۰۳-۲۴۷.
DOI: 10.22054/URDP.2023.70792.1495

Urban and Regional Development Planning is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License...

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی